

Fig. 1. Starup. Ydre, set fra sydøst.

K.M. 1952

STARUP KIRKE

HADERSLEV HERRED

Kirken var ifølge Jensen (Statistik I, 65 f.) viet *Vor Frue*. Kirkens patronatsforhold i middelalderen er noget usikre; antagelig har den som så mange kirker heroppe oprindelig været et biskoppeligt patronat, men i det ældste cathedraticumsregister fra 1436 nævnes den overhovedet ikke, og i det yngre, fra ca. 1509, opfores den uden afgift¹, hvad der kunne tyde på, at den var annekteret en eller anden kirkelig institution. Rimeligvis har Jensen derfor ret, når han på grundlag af det kun i afskrift bevarede biskoppelige stadsfæstelsesbrev af Haderslevkollegiets statutter 1309² opfatter den deri omtalte kirke i *Sedorp*, der sammen med Gammel Haderslev annekteres kapitlet med fritagelse for alle biskoppelige rettigheder, som fejlskrift for *Starup*, selv om det på forhånd syntes rimeligere at tolke navnet som Sørup i Angel. Derimod er det ikke rigtigt, når han i sin gengivelse af dokumentet kalder begge disse kirker for kapeller³, idet den latinske tekst har ental (capella Gammel Hadersleue et Stedorp), altså alene om S. Søren i Gammel Haderslev.

Ved reformationen blev kirken hertugelig (jfr. Aller p. 258) og gik 1580 over til kongen, der senere besatte kaldet umiddelbart gennem tyske kancelli.

Ifølge et *sagn* skal kirken være bygget af en skipper som tak for redning fra forlis⁴; efter et andet *sagn* skulle kirken bygges ved byen Lunding, men da alt det om dagen opførte om natten flyttedes ned til fjorden, byggede man kirken dér⁵.

Kirken er ved sin ensomme beliggenhed ved Haderslev fjordbred, i sognets nordre del, en søndenfjords parallel til Vonsbæk kirke, der ligger på fjordens anden side nogle få kilometer længere mod øst. Starup er Sønderjyllands mærkeligste kirkebygning, og en af de ældste, fra tiden før 1100. Den er enestående i landsdelen ved sit byggeemne, frådsten, og — som landsbykirke — ved sit treskibede anlæg; ganske vist er sideskibene moderne rekonstruktioner, men såvel fundamentrester som nu skjulte spor i murværket borger for, at de har været der, omend i en anden form. I det hele rummer kirkebygningen mange problemer, hvis fuldstændige løsning er umuliggjort ved ombygninger i tidens løb og — ikke mindst — ved den store restaurering og rekonstruktion, som udførtes i årene 1908—18; de sidste undersøgelser giver imidlertid det resultat, at kirken aldrig er blevet fuldentt efter de oprindelige byggeplaner.

Sandsynligheden taler for, at kun apsis og kor blev færdigbyggede, og det i den form, de i det væsentlige har nu. Derimod er højirkemurene sikkert ufuldbårne, og det må betegnes som tvivlsomt, om sideskibene, der blev opgivet endnu i romansk tid, nogensinde nåede at komme under tag; et vestparti, der åbenbart var planlagt som en fornem afslutning på hovedskibet, blev sikkert aldrig ført op over den nuværende murkrone.

Kirkens egenartede beliggenhed har givet anledning til mangeartede hypoteser. Allerede 1775 skrev Rhode: »Kirken med den smukkeste Præstegaard, tæt Sonden Haderslev Fiord, ligger vist i et jordisk Paradis, men har og været det fornemmeste Afgudstjenestes Sted, før Gud gav os Sandheds Ord, her i Egnen, og man seer her endnu Spor til Othins Offersted«. En anden forklaring på såvel beliggenhed som størrelse er den, at kirken oprindelig har haft sogn nordenfjords ligesom Vonsbæk søndenfjords⁶. Atter andre formoder, at Starup sammen med for eksempel Tamdrup ved Horsens og Asmild ved Viborg har været hovedkirker i en ukendt, urgammel, kirkelig organisation af Jylland⁷. Muligheden for, at kirken som antydnet af Rhode, kan have trængt sig ind på en hedensk helligdoms plads, kan ikke udelukkes; men man kan måske med lige så stor ret formode, at den — som et uomtvisteligt vigtigt led i det organiserede missionsarbejde — er blevet anbragt syd for fjorden på et sted, hvorfra der kunne rettes fremstød mod hedenskaben, dels i nord, dels i øst; at dømme efter stednavnet har der ligget en hedensk helligdom i Vonsbæk, og en vigtig hedensk byggd har været at finde i og omkring Flemløse lige på den anden side af Lillebælt. Hvad end disse til landsbykirker degraderede treskibede anlæg i Starup, Tamdrup og Asmild skylder deres oprindelse, må man sikkert tænke sig, at der til hvert af dem har været knyttet en art klostersonfund, eftersom de omfattende byggearbejder næppe har kunnet gennemføres uden en sådan baggrund.

Kirkegården på den flade fjordeng hegnes af lave, bevoksede kampestens-

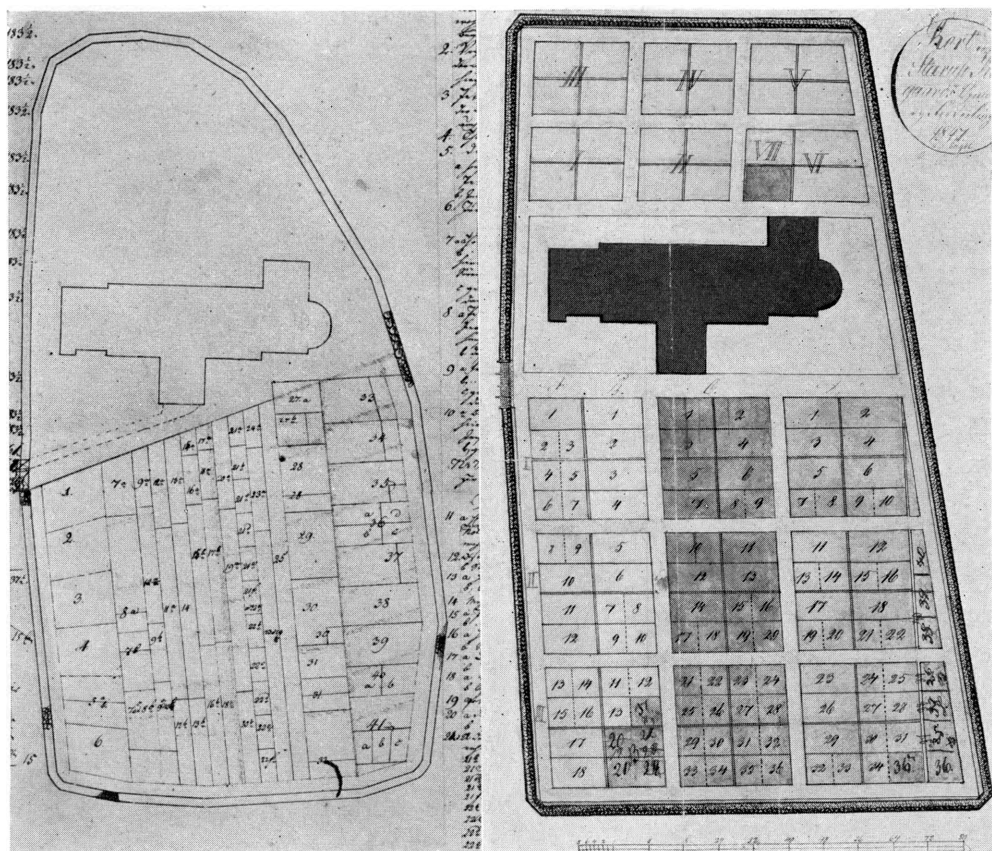

Fig. 2—3. Starup. Kirkegårdsplaner 1797 og 1847 (LA. Åbenrå). Kirkegården syd for kirken er efter sognets fire landsbyer inddelt i fire striber fra syd til nord, en inddeling der i hovedsagen er bibeholdt i den yngre plan, og den kan endnu spores. På fig. 2 angiver tallene 1—6 Brorsbøl, 7—10 Lønt, 11—25 Vandling og 26—40 Lunding. På fig. 3 angiver romertallene i nord : I, II, IV for »kommende bosisiddende Familier«, III for »fattiglig«, og V, VI, VII for »Fremmede saasom Indsiddere og Tjenestefolk«.

Det mørke rektangel er »Pastor Wetches indfriede Familie-Begravelse«.

diger, og den har samme form som angivet på en opmåling fra 1847 (fig. 3). En halvtreds år ældre opmåling viser en stærk tilspidsning mod nord (fig. 2), som må være blevet fjernet ved en regulering i de mellemliggende år, mens begravelsespladsernes fordeling efter sognets fire landsbyer stort set er bibeholdt. I vest (sml. fig. 3) er der køreport og fodgængerlæge med gotiserende støbejernsfloje mellem stenpiller, forsynet med kors; en tilsvarende fodgængerlæge i sydvesthjørnet, der ikke ses på planen fra 1847, er måske fra 1901⁸. 1723 indkøbtes mursten og tagsten, som sikkert blev benyttet til de endnu samme år påbegyndte porte (rgsk.). Efter den store stormflod 1872, da vandet stod højt i kirken, blev der omsat 180 m stendige⁸.

Kirken består af apsis, kor og midtskib fra tidlig romansk tid, mens to sideskibe er rekonstruktioner fra restaureringen 1908—18. Tre tilbygninger, sakristi

på korets nordside, våbenhus på midtskibets sydside og tårn i vest er sen-gotiske. Kirken har nogen afvigelse til nord.

Den romanske bygning er som nævnt opført af *frådsten* med kerne af rå kamp, og materialet er sikkert hentet inden for sognets grænser, i en mark ved landsbyen Vandling, et par kilometer fra kirken⁹. De mange småkvadre (3—8 cm tykke) og de forholdsvis få store, især anvendt i hjørner og lisener, tyder på, at råmaterialet er hentet i små aflejringer med tynde lag. Samme forarbejdning og kvaderstørrelser træffes i den sikkert lidt yngre Flemløse kirke, som tilhører en lille, vestfynsk frådstensgruppe omkring Assens; disse kirker er alle enskibede, men Flemløse har tidligere været yderst særpræget, med lave, kapelagtige korsarme. Ved sit treskibede anlæg må Starup imidlertid sammenstilles med de allerede omtalte i Tamdrup, og den med den beslægtede Vor Frue i Roskilde, og Asmild, der alle er mere eller mindre ændrede. Med Vor Frue har vi fast grund under fødderne, idet dens opførelse i kilderne er henlagt til biskop Svend Nordmand (f 1088, jfr. DK. Kbh. Amt p. 58 ff.). Svarende til disse hovedkirker, hvis byggeemne er frådsten og kamp, har Starup været planlagt som en basilika, hvor det opragende hovedskib fik lys gennem højkirkevinduer over sideskibstagene. Mens Roskilde Vor Frue er en ren pille-basilika, Tamdrup en søjlebasilika (dog med een rektangulær pille) har Asmild støtteveksel, idet de bærende støtter veksler mellem kvadratiske og runde piller (jfr. også Vestervig klosterkirke, DK. Tisted p. 609 ff.). Starup repræsenterer et mellemstandpunkt, idet det første, det tredje og det fjerde støttepar (fra øst) er rektangulære piller, mens det andet par er runde. Støtteveksel træffes sporadisk over det meste af Europa, men er hyppigst og bedst kendt i gammelsachsisk arkitektur, hvis mest berømte eksempler er Hildesheim, Gernrode og Drübeck; fænomenet er dog ikke helt sjældent i Frankrig, fortrinsvis i de østlige og nordlige områder. Spørgsmålet om Starups tilhørsforhold vil blive taget op i Kunsthistorisk Oversigt; her skal blot påpeges, at mens man ved normal støtteveksel altid finder de firkantede (»stærke«) piller anbragt i planens hoveddelingspunkter, d.v.s. i hjørnerne af planens (latente) kvadratinddeling, har Starups bygmester foretrukket at anbringe sine rundsøjler netop i kvadrathjørnerne. Herpå er der imidlertid en forklaring (p. 411).

Ved et forsøg på at finde frem til kirkens oprindelige udseende står dels Chr. Axel Jensens fotografier fra 1897 og S. A. Claudi-Hansens museumsindberetning med fotografier fra 1910 til rådighed (i NM), dels de ved restaureringen stærkt ændrede mure; endvidere kan der hentes en del oplysninger i pastor H. Petersens fortløbende beretning om den fremadskridende restaurering i sognets danske og tyske menighedsblade fra 1908—15, i hans notater og brevveksling med de tyske myndigheder, i de af ham og andre fuldførte opmålinger og restaureringsudkast¹⁰ samt i en kortfattet, samlet redegørelse i Slesvig-

Holstens Kunstkalendar 1918—19. Endelig har en prøvegravning og nogle udhugninger i 1955¹¹ samt mundtlige meddelelser fra den nu 83-årige bygmester Jørgen Vogensen, Starup, der havde restaureringsarbejdet, tjent til at afrunde billedet af de samlede undersøgelser; men der hersker stadig uklarhed om flere spørgsmål vedrørende bygningens plan og opstalt. Enkelte af disse, vedrørende vestpartiet og sideskibenes vestafslutning, vil måske engang kunne klares ved udgravning i gulvene, hvorimod der næppe kan fremskaffes oplysninger ved udhugninger i murene, efter at disse i udstrakt grad er blevet skalmuret med »cementkvadre« (sml. p. 424).

Det romanske anlæg. Kun tre steder i kirken findes der oprindeligt murværk, som er uberørt af senere tiders istandsættelser; det er nordre kormurs øvre del, som ses over sakristiets hvælv, et stykke af korets østre taggavl og midtskibets vestre taggavl. Især det første sted, hvor det drejer sig om en fagademur, får man et godt indtryk af den omhu, hvormed materialet er tildannet og formuret (fig. 13). Den smukke, grå og gulbrune frådsten er ved hjælp af økse forarbejdet til regelmæssige kvadre; størrelsen veksler stærkt og dermed også skifternes højde. Undertiden springer skiftegangen, idet to lave skifter optages af eet højt, og den er kun undtagelsesvis ført gennem de lisener, som opdeler muren. I de tvillinggrundbuer, der forbinder apsidens lisener (sml. ndf.), er buerne ikke muret af kilesten, men af vandrette skifter, hvori indhuggede streger markerer kilestensstik¹². De bevarede vinduer i apsis og kor har stik af meget uensartede kilesten, og stikkenes ydersider virker påfaldende uregelmæssige i det i øvrigt regelmæssige murværk. Tilsyneladende har de udvendige mure stået upudsede; kun ydersmigen i korets nordvindue, nærmest glasset, bærer et ganske tyndt pudslag. De bevarede romanske dele af korets østre taggavl er muret af ganske små kvadre (fig. 12), men da man under den store restaurering manglede frådstensmateriale, tog man en mængde store kvadre forneden i gavltrekanter og erstattede dem med teglsten¹³. I modsætning hertil er midtskibets vestre taggavl indvendig næsten udelukkende muret af små frådstenskvadre; i det hele synes man fra øst mod vest at spore en kendelig nedgang i kvadrenes størrelse og forarbejdning; i vestre taggavls yderside er kvadermaterialet yderst ringe, snart store, uregelmæssige flager, snart ganske tynde flækker og blandet med rå kampesten, således at skiftegangen er meget springende. Frådstensbruddene er sikkert til slut blevet tømt.

Apsis og kor. Disse to bygningsafsnit har kun i ringe grad været udsat for overlast, og deres nuværende udseende skiller sig ikke meget ud fra det, de fik ved opførelsen. Over den skråkantede frådstenssokkel er apsidens ydermur ved smalle, svagt fremspringende lisener delt i syv blændingsfelter; de to sidste lisener i henholdsvis syd og nord er dog bindige med soklen, således at denne her fremtræder som blændingssål. Lisenerne forbindes af tvillinggrundbuer (an-

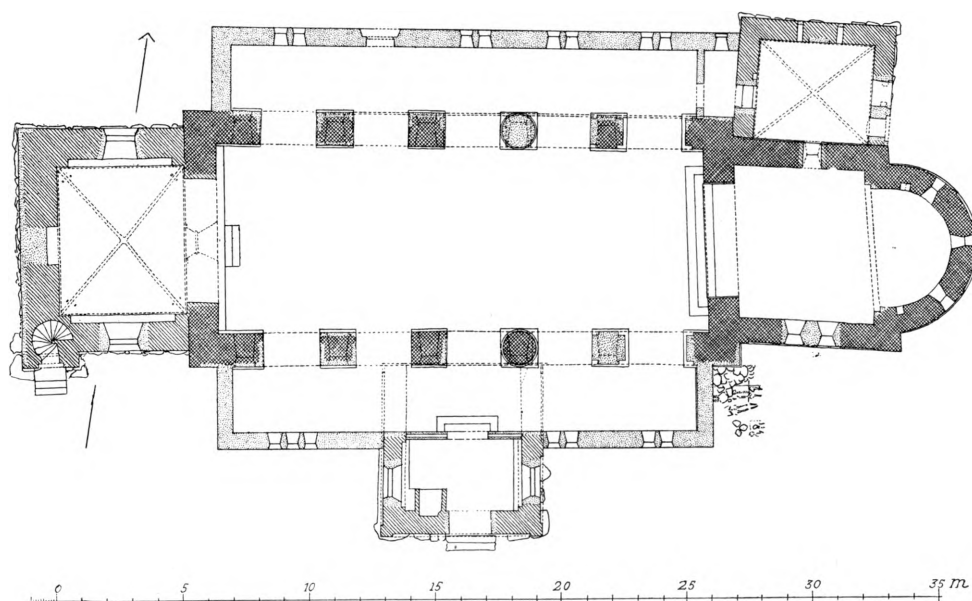

Fig. 4. Starup. Plan. 1:300. Målt af Erik Hansen. 1952.

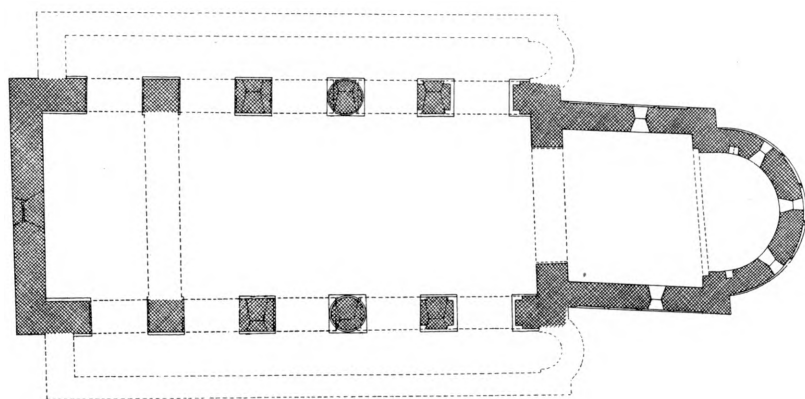

Fig. 5. Starup. Rekonstruktion af den oprindelige plan. 1:300. Ved El. M.

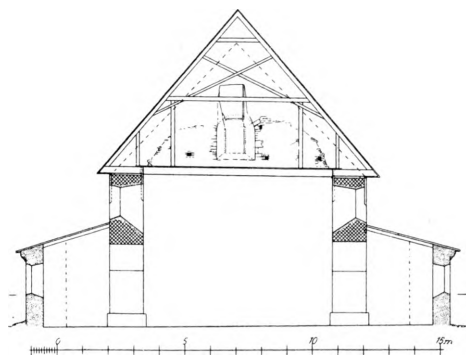

Fig. 6. Starup. Tværsnit, set mod vest. 1: 300. De punkterede linier angiver midtskibets ældste taggavl og de oprindelige sideskibsmures omtrentlige inderside.

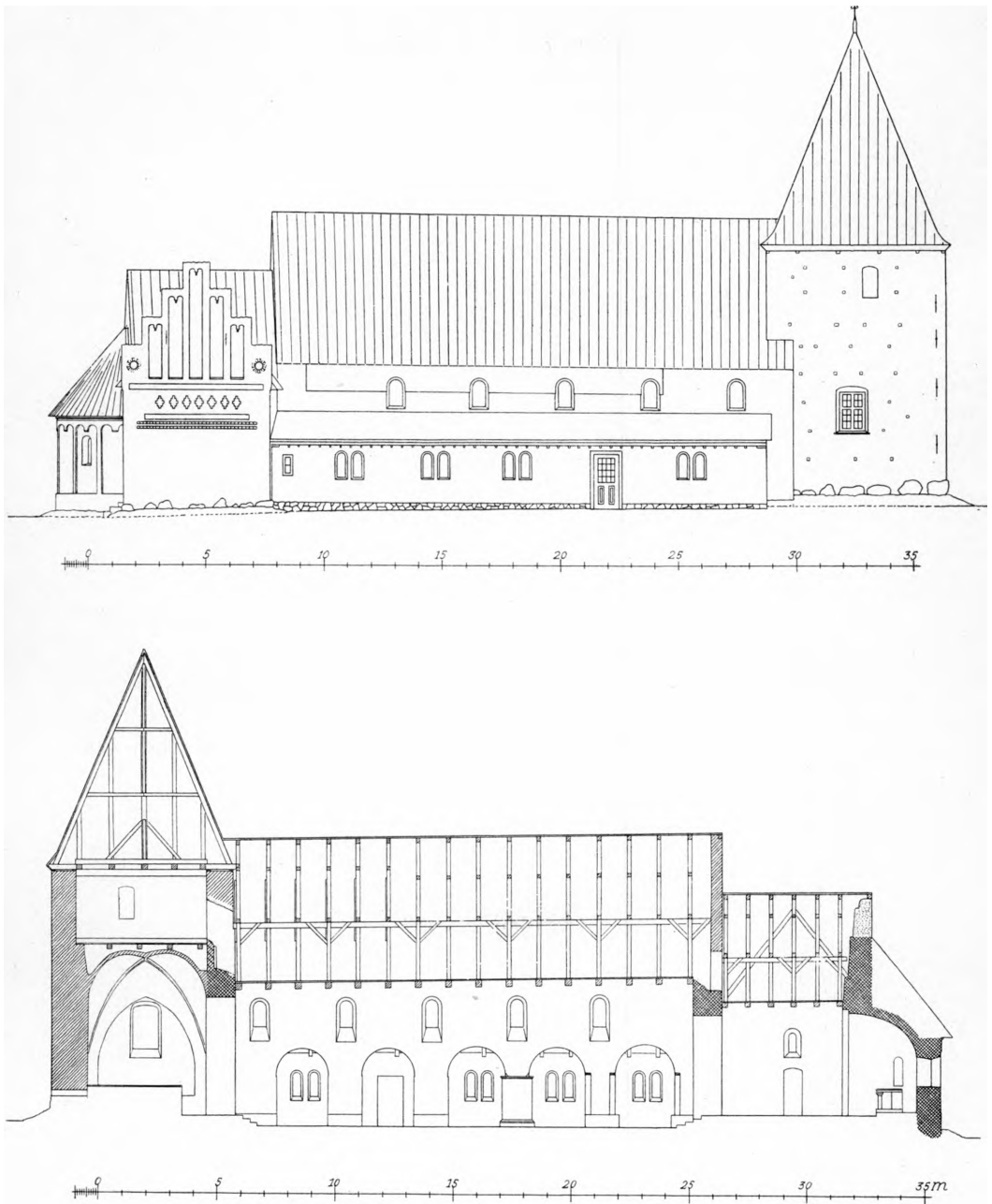

Fig. 7—8. Starup. Nordfaçade og langsnit, set mod nord. 1:300. Efter opmåling af A. Boe 1950, udlånt af V. Hardie Fischer.

gående udførelsen, se foran p. 401) over en bindig konsol med affaset underkant. Over tvillingbuernes med riller markerede stik løber der en ca. 3 cm tyk rundstav og 4 cm højere et kraftigt fremspringende, 10 cm højt skifte, der snart

har form som en nedadvendt skråkant, snart en kvartrundstav, og et sted føles det, som om man har tilstræbt en dobbelt rundstav.

Apsidens tre vinduer er alle forskellige, men det sydøstre mærkværdigvis betydelig mindre end de to andre; kilestenene i bueslagene er af uens størrelse og stikkenes ydersider derfor ujævne; ydermere er buetoppenes kilesten foroven afskåret vandret af de konsoller, der støtter blændingernes tvillingrundbuer. Østvinduet blev genåbnet 1908 og restaureret sammen med de to andre, og det skal ifølge præstens udtalelser være sket uden ændringer af nogen art. Det sydøstre vindue måler udvendig 102×55 , indvendig 111×61 cm, og dets underkant sidder 147 cm over skråkantsoklen; de tilsvarende mål for østvinduet er 133×48 , 129×59 , 110 cm og for det nordøstre 124×48 , 125×58 , 115 cm; i dem alle sidder lysningen ca. 42 cm fra ydre murflugt; sydøstvinduets lysningsmål var 86×37 , de to andres ca. 117×34 cm.

Apsidens indre dækkes af en fladtrykt halvkuppelhvelving, hvis overside er utilgængelig. Forneden i den krumme indervæg er der to små gemmenicher, den søndre næsten kvadratisk ($28,5 \times 29,5$ cm), den nordre af form som en lige-benet trekant (grundlinie 33, højde 30 cm); hver af nichernes sider er sat af een enkelt frådstensplade; den firkantede niche har langs åbningen (undtagen for neden) en lille fals, hvori der kan have siddet en låge, og den tresidede niches kanter er affasede. Den fladtrykte, svagt overgribende apsisbue er falset og i vederlagshøjde forsynet med et ca. 15 cm højt, 6—3 cm dybt indhak; det er nu umuligt at afgøre, om dette indhak hører med i buens oprindelige udformning. Buens højde er 445 cm (til vederlaget 219).

Korets langmure er liséendelte som apsidens, men her træffes ingen rundbuer som blændingsafslutning. Hver mur har fire blændinger, forneden med skråkantet sål, foroven med vandret afslutning: en nedadvendende skråkant; flere af stenene i nordmurens vandrette blændingsafdækninger har dog i stedet for skråkant en svagt hulet flade. Nordmurens lisener er ganske glatte (fig. 13), men sydsidens har en pilasteragtig afslutning (kun den vestligste er bevaret); øst- og vestsiden af de to yderblændinger er foroven udformet analogt med lisenerne. I nordmurens andet blændingsfelt (fra øst) sidder korets eneste oprindelige vindue (ved genåbningen 1908 fandtes glasmalerier, sml. p. 425); dets udvendige bredde er ca. 60 cm, indvendig måler det 126×75 , i lysningen, der sidder 44 cm fra ydre murflugt, godt 90×40 cm. Ved restaureringen blev der iagttaget spor af et vindue på tilsvarende plads i sydmuren. Korbuen har retkantet sokkel og 10 cm høje kragbånd, der er affaset i underkanten; buen, der er ca. 475 cm høj, er mindre fladtrykt end apsidens. Korets gulv var oprindelig af frådstensflager.

Udvendig i korets østre taggavl, hvis top (ca. 10 skifter) var fornyet med tegl i krydsskifte, fandtes indtil restaureringen fire (nu kun to), små, retkantede

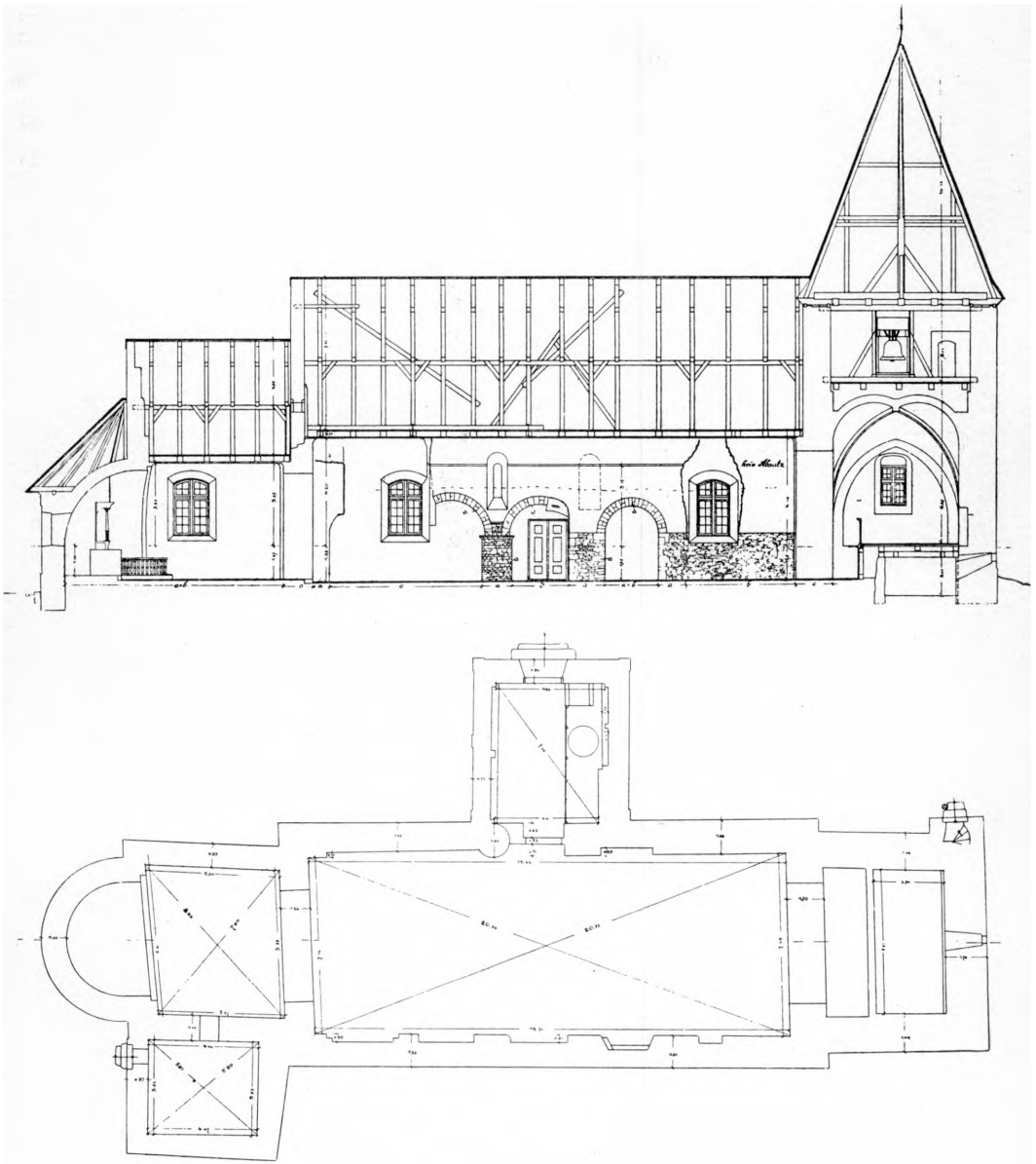

Fig. 9—10. Starup. Langsnit, set mod syd, og plan af kirken inden restaureringen. Ca. 1:300. Målt 1911 af H. Schiffmann. Opmålingen er forkert på flere punkter, bl. a. er det vandrette spring i syd-muren ført for langt vestover (sml. fig. 23).

blændinger, to på hver side af apsidens tag, og de to søndre af uens højde. Det var fra indersiden, man som nævnt fjernede en del store frådrenskvadere. Dette indgreb i murværket, der efter pres fra præsten og bygmesteren blev sanktioneret af professor Haupt, er især beklagelsesværdigt, fordi man derved synes at have ødelagt spor efter korrummets afdækning; et lille stykke mur-

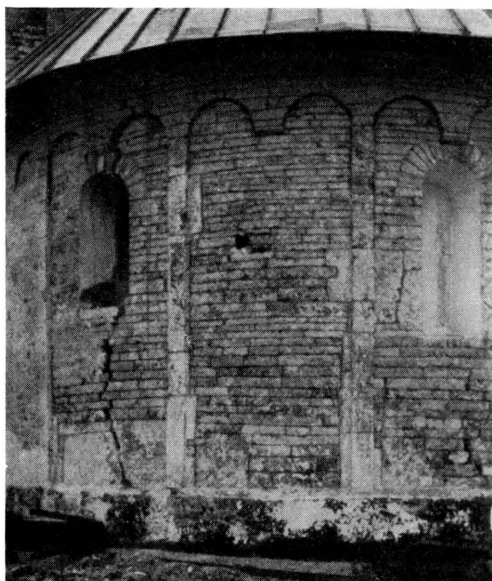

Fig. 11. Starup. Apsiden 1909, efter afrensning. Efter foto i Landesamt f. Denkmalpflege (p. 401).

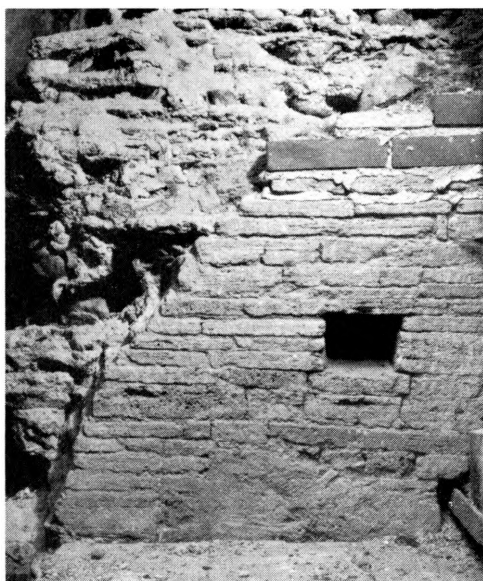
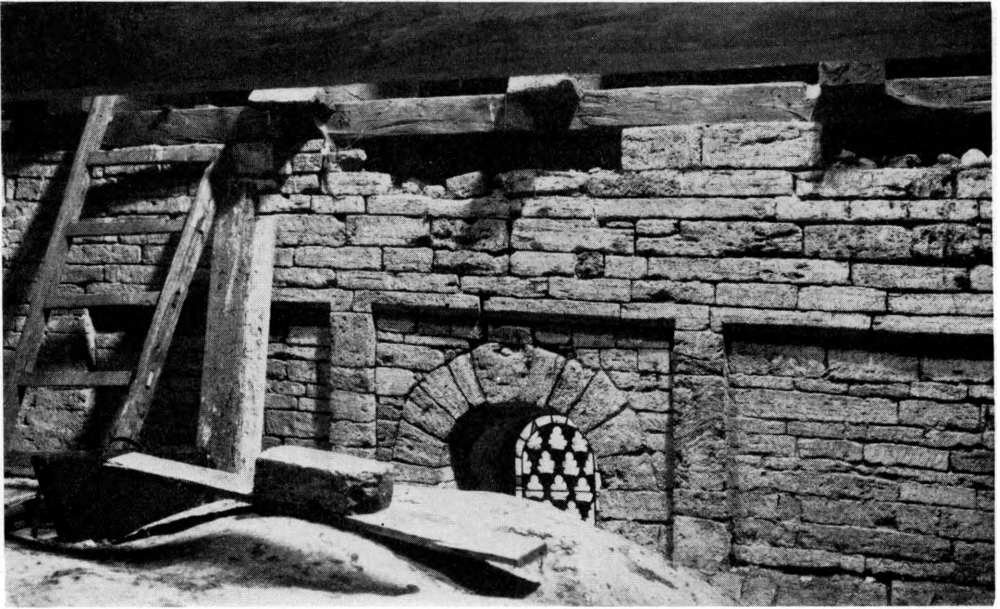

Fig. 12. Starup. Detail af korets østgavl; vederlag(?) for tøndehvælv (p. 406).

El. M. 1955

værk i gavlens nordre side blev dog sparet for ødelæggelse, og meget tyder på, at dette stykke (fig. 12), hvori der findes et bomhul, kan være muret som vederlag for en øst-vestgående tøndehvælvning; i alt fald er det bemærkelsesværdigt, at forløbet af den nordre kant er krum, og at de enkelte sten i denne kant er skråt af hugget; tænker man sig, at en eventuel tøndehvælvning har haft et tilsvarende fladtrykt forløb — hvad der ville være naturligt — som apsisbuen og tildels korbuen, vil det lille stykke murværks krumme nordkant passe smukt ind i et vederlag. Et stykke herover træder gavlens inderside noget tilbage, og der ses i nord rester af en taglinie, som omtrent svarer til det nuværende tagværks rejsning. Selv om det lille stykke murværk skulle være en del af et hvælvvederlag, er kvælvingen dog aldrig kommet til udførelse, thi det supponerede vederlag er ikke benyttet; triumfmurens taggavl er forlængst nedbrudt, og her kan således ikke hentes noget bidrag til løsning af spørgsmålet om korets (eller midtskibets) oprindeligt planlagte afdækning.

Midtskibet åbner sig til hvert af de genopførte sideskibe med fem rundbuede arkader, og således har det også været oprindeligt. Arkaderne hviler på murede piller, hvoraf det første par fra øst er retkantede med falsede hjørner, det andet par er runde, resten nærmest kvadratiske; svarende hertil har de østre halvpiller hjørnefals, mens de vestre er retkantede; af skraveringen på planen fig. 4 fremgår det, i hvilket omfang pillerne er skalmurede eller helt fornyede ved restaureringen; i det store og hele må denne skalmuring betegnes som korrekt

Claudi-Hansen 1910

Fig. 13. Starup. Korets nordmur, set fra sakristiets tagrum (p. 404).

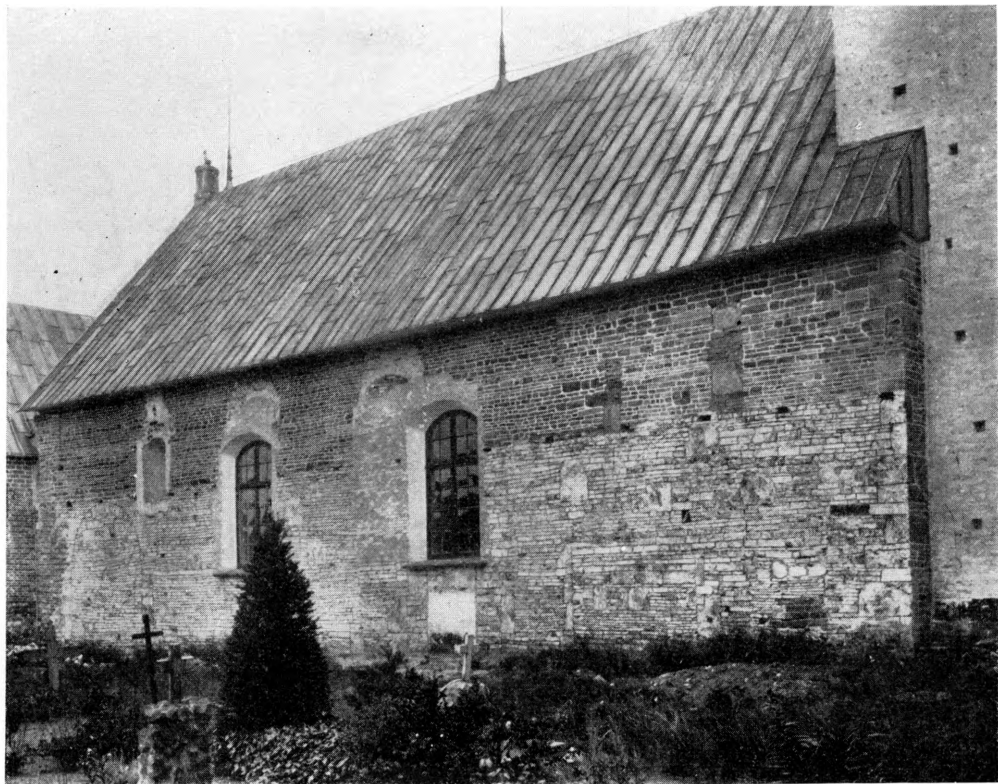
og forsvarlig på det foreliggende grundlag, også hvad arkaderne angår. Sydsidens første pille er kopieret efter den tilsvarende og velbevarede i nordrækken, mens den nordre rundpille er kopieret efter sydsidens, men dog kun hvad angår dens højde og afslutning, thi både plint og base er blevet fundet ved afgravning af de 40 cm fyld, som dækkede det oprindelige gulv¹⁴. Alle piller har retkantede plinter, der for den vestre halvdels vedkommende kun har fremspring mod nord og syd; rundpillerne, hvis skaftlængde er ca. 170 cm, har 20 cm høje plinter imod ca. 50 på de andre piller, en 10 cm høj skråkantet base og et tilsvarende, 9 cm højt led som øvre afslutning. Over disse piller har arkadernes styltede vederlagsskifter skråt afskårne hjørner, og derved fremkaldes virkningen af et trapezkapitæl uden abakus (sml. fig. 26); såfremt der havde været en abakus, ville denne have ligget i samme højde som de små, skråkantede dækplader, der på pillerne østfor markerer hjørnefalsenes ophør og arkadernes vederlag; kun een af disse dækplader, den søndre på nordmurens østre vægpille, er gammel; på dens underside er der et påfaldende spor af halvcirkulær form, men da der ikke på pillens plint eller i falsen, som skal være urørt, findes andre spor, er der ikke tilstrækkeligt bevis for, at der er forsvundet noget led fra falsen; ydermere kan det nævnte spor skyldes en afflisning eller et spil af naturen. Vest for rundpillerne er arkadernes vederlagshøjde markeret ganske svagt, idet stikkene griber en anelse ind over vederlaget. Arkadernes højde aftager nogenlunde jævnt vestover (mellem den østligste og den vestligste er der

en højdeforskel på 15—20 cm) og svarende hertil ligger midtskibets murkrone 12—24 cm højere i øst end i vest; endelig er sydmuren 5—10 cm højere end nordmuren. Om afslutningen mod vest, se p. 410.

Høj Kirkemurene. På den store østre del af muren over nordre sideskibstæg findes der et 8 cm dybt, langstrakt felt, hvis skrå sål ligger 100—105 cm under sugfjælen; i øst begynder feltet 124 cm fra skibets hjørne, og det strækker sig indtil en afstand af 550 cm fra nordvesthjørnet; feltets afslutning i vest er dog ommuret på et tidspunkt, der ligger forud for sidste restaurering, og pastor Petersen oplyser iøvrigt, at store dele af nordre høj Kirkemurs udvendige frådstensbeklædning på et eller andet tidspunkt havde været nede. Også sydmuren har haft et lignende felt; nu er dette kun synligt bag våbenhuset, men indtil restaureringen strakte det sig østover og forsvandt i den frise, som høj Kirkemuren fik her i forbindelse med en gotisk ommuring af midtskibets sydvesthjørne (sml. p. 420); feltets vestlige begrænsning var ligeledes ødelagt. Tilsvarende felter indvendig på høj Kirkemurene forsvandt ved restaureringen; i øst løb felterne af mod triumfmuren (det søndre var delvis ødelagt af gotisk murværk), men i vest standsede de begge i flugt med fjerde arkadepilles østkant. Ydermurenes felter må opfattes som de nedre, ufuldendte dele af en blændingsdekoration, der analogt med apsis og kor har skullet smykke høj Kirkemurene. Er denne antagelse rigtig, viser den, at murene ikke blev ført op til den påtænkte højde; ang. de indvendige felter, se p. 410 vedr. skibets overdækning.

Inden for den del af høj Kirkemurene, hvor blændingerne findes, har vinduerne, tre i hver mur, haft deres plads, d. v. s. der har ikke som nu været vinduer i murenes vestre stykke. Mærkværdigvis er disse vinduer anbragt på det konstruktivt set mest uheldige sted, umiddelbart over murpillerne og ikke over arkadernes midte. I enkelte meget gamle kirker, bl. a. Tamdrup, er vinduernes fordeling foretaget uden hensyn til arkadeinddelingen, men den konsekvente anbringelse over pillerne er sjælden¹⁵. Nordsidens østligste vindue stod tilsyneladende urørt, og af de to andre fandtes svage spor, to af sydsidens sad tilmurede, omend noget ændrede bag våbenhuset, mens det østligste vindue var forsvundet ved den middelalderlige ommuring af midtskibsmuren. Vinduernes mål kan kun opgives tilnærmelsesvis. Af Claudi-Hansens og pastor Petersens beskrivelser fremgår, at kirkens oprindelige vinduer, der sidder så lavt, at de kun når halvvejs op i den store blænding, har været brede og lave (ligesom det i vestre taggavl p. 412); den indvendige bredde var ca. 95 cm, højden ca. 150 (udv. ca. 125) og lysningsbredden ikke mindre end 50¹⁶.

Den påfaldende lave anbringelse, delvis neden for, delvis i blændingen, peger sikkert i samme retning som de uafsluttede blændingsfelter og understøtter formodningen om, at høj Kirkemurene aldrig nåede den planlagte højde (jfr. også sideskibene p. 417).

Claudi-Hansen 1910

Fig. 14—15. Starup. Midtskibets nordmur. 14. Efter pudsaftankningen. 15. Efter restaureringens påbegyndelse; foto i Landesamt f. Denkmalpflege, Schlesw.-Holst.

Fig. 16. Starup. Midtskibets nordmur, østre del.

Claudi-Hansen 1910

Midtskibets overdækning. Det er nævnt, at der indvendig i hver højkirke mur fandtes et fordybet felt, som i udstrækning svarede omtrent til feltet på nordmurens yderside (fig. 20, 22, 23); felterne begyndte i samme højde og havde ifølge pastor Petersen en dybde på 10 cm. En forklaring på disse indvendige spring i murværket er fremsat af Claudi-Hansen i indberetningen, og de tyske teknikere samt pastor Petersen var af samme mening; Claudi-Hansen tænkte sig, at de kunne have tjent som vederlag for en tøndehvælving over midtskibet. Triumfgavlen er fjernet i gotisk tid og dermed eventuelle spor, ligesom enhver undersøgelse af murværket over tilbagespringet er umuliggjort ved udmuringen af felterne. Sammenholdt med det ganske svage indicium for en lignende overdækning af koret, er Claudi-Hansens forslag fristende, men næppe sandsynligt, når man betænker, hvor bredt rummet er, og at der i så fald måtte have været små stikkapper til vinduerne. Springet i højkirkemurene er måske i stedet en ubehjælpelig form for en vandret deling af højkirkemurene, en deling, hvorover vinduerne skulle have været anbragt, hvis murene var blevet ført til en større højde; midtskibet har sikkert haft fladt loft.

Vestpartiet. De vigtigste tegn på en særlig udformning af midtskibets vestparti er, at højkirkemurenes blændingsfelter ikke er ført igennem til vesthjørnerne, således som tilfældet er i øst, og at højkirkemurene indtil restaureringen

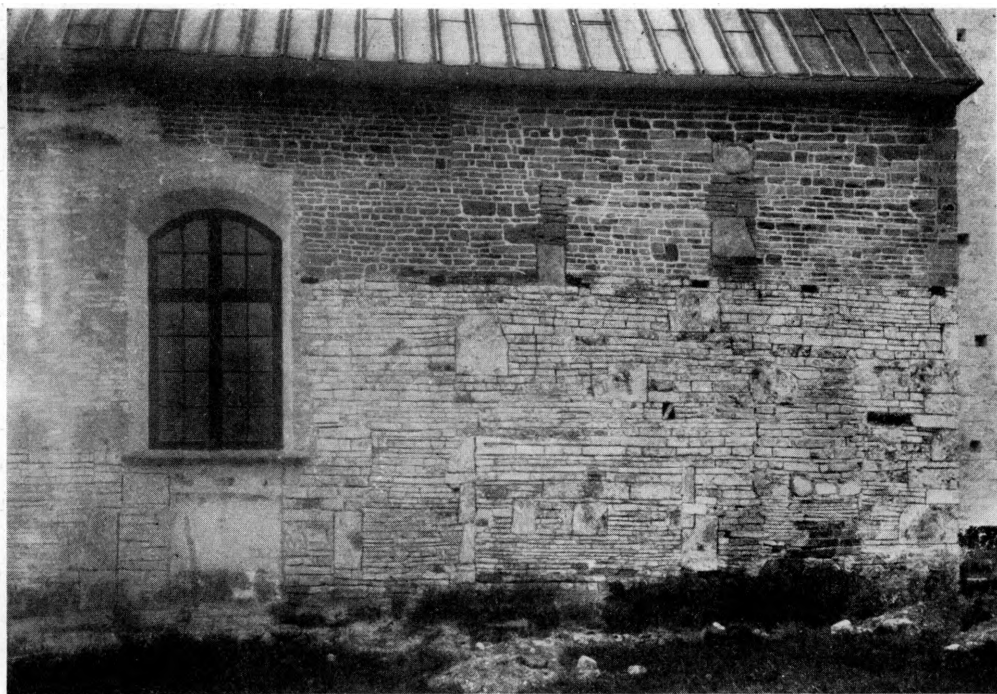

Fig. 17. Starup. Midtskibets nordmur, vestre del. Claug-Hansen 1910

kun havde vinduer i den del, der omfattes af blændingsfelterne. Blændingen udvendig på højkirkens nordmur standser som nævnt 550 cm fra vesthjørnet, mens de tilsvarende felter indvendig stoppede i flugt med østsiden af det fjerde par arkadepiller, hvilket vil sige omtrent en pillebredde eller ca. 120 cm længere østover.

Oven for, p. 408, er det nævnt, at den udvendige nordblænding er ændret i vest; oprindeligt har begge højkirkemurenes blændingsfelter sikkert været lige lange og af samme længde som de indvendige felter. Men afslutningen i vest, knap 5,5 m fra vestmurens inderside, kan da næppe forklares på anden måde, end at der her må have stået en tværmur gennembrudt af to arkader¹⁷ (jfr. f.eks. Skarpsalling kirke, Aalborg amt), som har afskilret det egentlige kirkerum fra et vestrum, hvis nord- og sydmure dannes af de sværere, vinduesløse mure vest for blændingerne. — Denne antagelse synes også at give en forklaring på det enlige rundpillepar: de to rundpiller kommer nemlig så til at stå midt i det egentlige, af to kvadrater bestående kirkerum, i dettes nord-sydakse; her-ved er der, som ovenfor (p.400) nævnt, sket et brud på de almindelige regler for støtteveksel.

Der kan næppe rejses indvendinger mod de indicier, der her er fremført for et planlagt vestparti, men det er i høj grad usikkert, hvorledes det har været

tanken at udforme det: om midtskibet skulle krones af et tårn, eller det blot skulle hæve sig lidt i forhold til højkirken og flankeres af sideskibstårne, eller om det skulle have stået helt uden tårne. Man kan heller ikke vide noget om vestrummets indretning, men det har sandsynligvis skullet danne en monumental forhal med indgang i vest, og der kan næppe have været tale om noget vestkor.

Med henblik på eventuelle sidetårne kan følgende forhold nævnes: på et fotografi af »vestpartiets« nordmur ses to tilmuringer, som utvivlsomt dækker over to rektangulære åbninger (fig. 17). Hvis der har været et tårn over sideskibet, kan den vestre og største have formidlet adgangen mellem dette og et pulpitur i midtskibets vestafsnit. Imidlertid kan disse åbninger også tydes som lysgivere til et vestpulpitur eller dettes trappe. Et andet forhold er Claudihansens opgivelse, at sideskibets vestmur har været betydelig sværere (1,15 cm, hvilket stemmer med sporet på fotografiet) end den mur, der har stået på det 90 cm brede fundament, som har båret sideskibets nordmur; vi ved i øvrigt ikke, om den vestre del af fundamentet har været over 90 cm bredt og derfor haft en murtykkelse svarende til vestmurens. Men det må understreges, at begge forhold er behæftet med så store tvivlsspørgsmål, at de to sideskibstårne kun kan blive en usikker hypotese. Hvis man så endda kunne sige, hvor højt sideskibenes vestmure havde nået op; men lige så sikker deres plads er, lige så usikker er deres højde. Under den række bomhuller, der ses på nordmuren lidt over murens halve højde (fig. 14), står sporene efter sideskibets vestmur klart, men den kan have været endnu højere, thi over bomhullerne er der tilsyneladende foretaget ændringer i murværket. Såfremt der har været et tårn over sideskibet, må dets østmur have stået ud for 4. pille, og det ville give os forklaringen på den ommuring af blandingens vestparti, der er omtalt p. 408.

I midtskibets vestre taggavl er der et stort vindue, der snarere må anses for at være et levn fra det oprindelige projekts vestparti end betragtes som samhørende med den taggavl, som kom til at afslutte midtskibet. Vinduet, der er noget ødelagt, har muligvis været todelt udvendig, hvor det er 122 cm bredt; den indvendige bredde er 150 cm, lysningen, hvori der er en 8 cm dyb fals for en tilsvarende tyk trækarm, ligger omtrent 40 cm fra murens inderside og har en bredde af ca. 80 cm. Det udvendige mål på den forsvundne karm kan bestemmes til ca. 100 × 58 cm; udvendig er vinduets nedre del skjult af det gotiske tårnhvælv, og dets øvre del er ødelagt fuldstændigt af en nyere gennembrydning. Indvendig ses, at vinduet har haft en skrå sål, og at det har været afsluttet med et rundbuet stik, der tilsyneladende har været noget fladtrykt ligesom tilfældet er med såvel apsis- som korbue (højden har næppe oversteget 185 cm). Murværket i selve vinduet og for øvrigt i hele gavlmurens inderside er meget veludført, omend af ganske små kvadre; den øverste del

El. M. 1955

El. M. 1955

Fig. 18—19. Midtskibets vestre taggavl. 18. Gavlens udvendige side med rester af den skrå taglinie, set fra tårnet. 19. Gavlens indvendige side med blændet vindue og bomhuller (p. 412 f.).

Fig. 20. Starup. Indre, før restaureringen, set mod øst.

Claudi-Hansen 1910

af taggavlens yderside, der angiver en taghældning på omkring 45° , er derimod uendelig skødesløst muret, de uregelmæssige frådstenskvadre er stærkt blandet med rå marksten, og kun kvadrene langs de skrå taglinier har fået en omhyggelig behugning. Selv om en del af kampestenene kan være indsat som erstatning for borteroderede frådsten, gælder det ikke dem alle: gavlen må efter alt at dømme være midtskibets første, og den må ses som en umiddelbar følge af de omtalte nedskæringer i byggeprogrammet.

Sideskibene er i deres nuværende form nybygninger fra sidste restaurering; men at kirken engang har været projekteret med sideskibe er givet; ikke blot de 2×5 arkader i midtskibet, men også nu forsvundne spor efter sideskibenes vestgavle og fundamenterne, som blev fremgravet forud for restaureringen, er tilstrækkelige beviser herfor. — De rekonstruerede sideskibes form er ikke korrekt, og det er måske i det hele tvivlsomt, om de oprindelige sideskibe nogen sinde kom under tag. Som overalt i bygningen, er det også her nordsidens forhold, der ligger klarest oplyst. Vestgavlen af nordre sideskib var (som nu) trukket 1,12 m tilbage for midtskibets front, men den oprindelige mur var som nævnt betydelig tykkere, 1,15 m (sporet ses på fig. 17). Den fundamentudgravning, der ifølge Haupts krav gik forud for rejsning af sideskibene, er

Fig. 21. Starup. Indre, set mod øst.

P. N. 1923

næsten uoplyst. Pastor Petersen beretter, at man fandt sideskibets nordvest-hjørne 2,6 m fra skibets mur, og at der hist og her fandtes frådsten in situ; af den skrivelse, der ledsagede Zellers første restaureringsforslag (sml. p. 424). fremgår, at det var fundamentets udvendige hjørne, og at han derfor havde rekonstrueret sideskibene med en indvendig bredde af ca. 2 m¹⁸. Myndighederne var imidlertid af den mening, at bredden måtte sættes op, og således blev det. De nye mure rejstes ikke på de ca. 90 cm brede, udgravede fundamenter, men umiddelbart udenfor.

I øst blev de nye sideskibsgavle anbragt i ganske samme afstand fra midt-skibets østhjørner som vestgavlens afstand fra vesthjørnerne, formentlig fordi præsten ikke var i stand til at tyde de her fundne fundamentrester. En supplerende gravning 1955 ved østenden af søndre sideskib blottede rester af et svært og dybtgående fundament i flugt med triumfmurens; fundamentet var stærkt ødelagt af middelalderlige og yngre begravelser, men i den urørte bund lykkedes det at spore brudstykker af fundamentgrøft indtil en afstand af ca. 250 cm fra skibets mur, og det vil sige omtrent til det sted, hvor søndre sideskibs syd-østhjørne har stået. Det er imidlertid sandsynligt, at restauratorerne, som ikke førte deres gravninger til ren bund, kun har set de øvre dele af det 1955 afdæk-

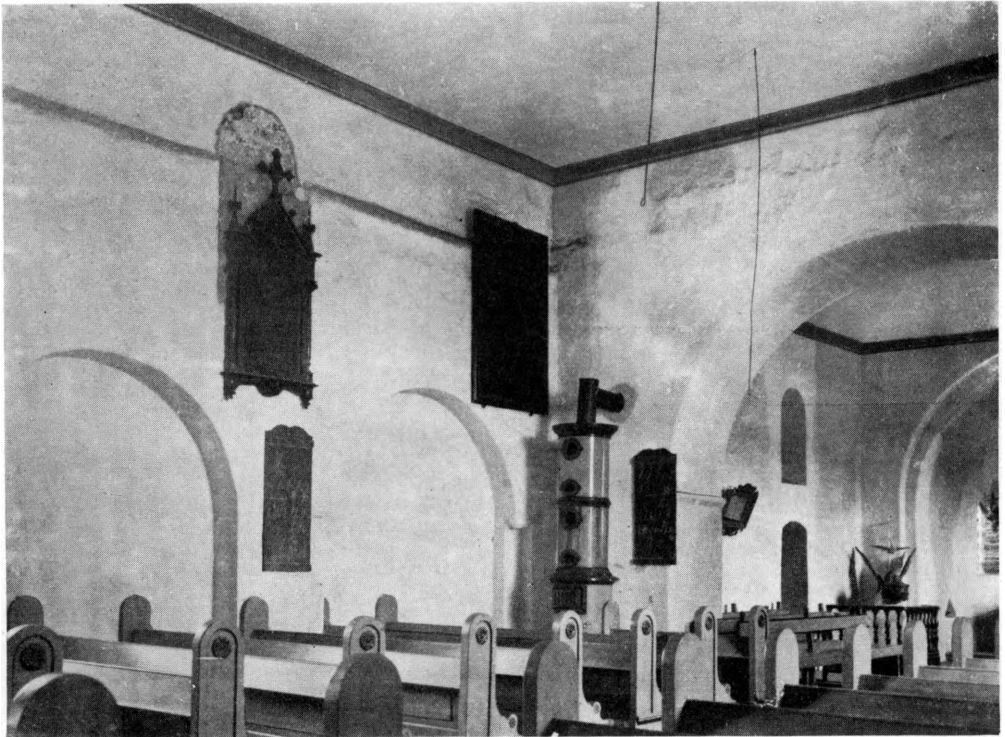
kede fundament og derfor betragtet det som hørende til midtskibets hjørne; ydermere kan et eventuelt alterfundament i østenden af sideskibet være blevet anset for rester af sideskibets østgavl.

Det må efter udgravningen 1955 betragtes som sikkert, at sideskibets østgavl har stået omtrent i flugt med triumfmuren, d.v.s. godt een meter længere mod øst, end det nu er tilfældet. Udgravningsresultatet støttes af en lille iagttagelse på midtskibets mur; i dets med munkesten skalmurede sydøsthjørne var der umiddelbart over fundamentet og lige i terrænhøjde levnet et ganske lille stykke frådstensmurværk; dette parti, som var helt råddent, syntes at være en skalmuring over en ujævn murkerne, den kerne, som er blevet blottet ved sideskibenes nedrivning, ganske svarende til forholdet i nordre midtskibsmur på det sted, hvor sideskibets oprindelige vestgavl var fjernet (fig. 17).

Angående fundamentet for nordre sideskibs østgavl har restauratorerne været endnu dårligere stillet end i syd, thi her må fundamentet være blevet ødelagt af eller inddraget i fundamentet for det gotiske sakristi. Billedet af nordsiden, fig. 16, viser imidlertid, at sideskibets østgavl ikke i sin oprindelige form kan have været presset så tæt op mod den østlige arkades vange, som tilfældet blev; det kan næppe være urigtigt, når man antager den daværende 1700-tals skalmuring med tegl for at være en afløser af en ældre, forvitret udmuring over murkernen, og man kommer da her til samme resultat som i syd, at sideskibsgavlen har flugtet med triumfmuren.

Gravningen 1955 gav derimod ikke noget sikkert svar på, om sideskibene havde været afsluttet med apsis i øst ligesom ved de øvrige nævnte 1000-tals kirker. De afdækkede fundamentrester lader alle muligheder åbne. Et bredt, lige fundament kan have rummet en apsis med centrum i østgavlens inderside, mens en mere fremspringende kan have hvilet på et krumt fundament, som er blevet fjernet ved de mange begravelser.

Vi må herefter fastslå, at sideskibenes østgavle (med eller uden apsider) har flugtet nogenlunde med triumfmuren, at sideskibene ved restaureringen har fået en bredde, som oversteg den oprindelige med mindst 60 cm, og at vestgavlens yderside er anbragt korrekt, hvorimod murtykkelsen sidstnævnte sted er væsentlig mindre end den oprindelige. Det er nævnt foran, at sporet efter nordre sideskibs vestgavl med sikkerhed kan følges på fig. 17 indtil en afstand af ca. 2 m fra højkirkens murkrone og tillige, at gavlen kan have haft en større højde; i denne forbindelse henvises til den under vestafsnittet p. 412 diskuterede mulighed for småtårne over sideskibenes vestende. Forholdet i murværket på midtskibets østende (fig. 16) taler for, at sideskibenes østgavle ikke har nået højere end nogle få centimeter over den nærmeste arkades kilestensstik. Hvorvidt den række bomhuller, der ses på fig. 16—17, har haft forbindelse med sideskibenes pulstage, kan ikke besvares med sikkerhed; de kan hidrøre fra

Claudi-Hansen 1910

Fig. 22. Starup. Indre, før restaureringen, set mod nordøst. Bag det nygotiske epitaf ses et oprindeligt vindue (p. 418).

byggearbejde, oprindeligt eller i forbindelse med sideskibenes opgivelse. Men hvis sideskibene virkelig kom under tag, må hullerne i hvert tilfælde omtrent angive tagets sammenstød med midtskibet; linien kan ikke have ligget lavere af hensyn til midtskibets arkader og ikke højere af hensyn til vinduerne sammesteds. Det vil sige, at sideskibsmurene har været ganske lave, thi selv om man tænker sig sideskibstagene med et ringe fald, bliver murene dog kun ca.

2,5 m høje. En så lille højde forekommer usandsynlig for den i øvrigt stort anlagte bygning, og dette forhold — set i sammenhæng med det tidligere omtalte problem angående højden af midtskibets mure — rejser da det allerede berørte spørgsmål: kom sideskibene nogensinde under tag? eller blev de opgivet som ufuldendte i forbindelse med en stor nedskæring af kirkeskibets projekterede form? Midtskibets p. 412 f. beskrevne vestre taggavl er et ret sikkert bevis på, at midtskibet aldrig har været højere, og de lavt anbragte vinduer må da ses som et led i det nedskårne projekt.

Resultatet af denne undersøgelse bliver da, at kirken ikke blev fuldført, som den var planlagt. Østafsnittet, kor med apsis, blev færdigbygget bortset fra det eventuelt planlagte tøndehvælv over koret. Hverken sideskibs- eller højkirke-

murene nåede op i den projekterede højde, og det er endog tvivlsomt om sideskibene nogensinde kom under tag, ligesom det ikke kan afgøres, om de har været afsluttet med apsider i øst. Det efter alt at dømme fornemt anlagte vestparti blev i færdig tilstand kun — en simpel, glat gavlmur med et stort vindue.

Romanske ændringer i anlægget. Selv om der er mange usikkerhedsmomenter i den foregående udredning, er det givet, at den romanske bygning endnu i 1100-tallet, og snarest så tidligt som o. 1150—60, d.v.s. på det tidspunkt, da Haderslev byggede sin kvaderstenskirke (p. 56), fik den form, hvori den stort set overleveredes uændret til vort århundrede bortset fra de ændringer, tilbygningerne medførte. Sideskibenes murværk blev revet ned og arkaderne tilmuret. Der blev i høj grad øvet vold på piller og arkader under dette arbejde (sml. fig. 9—10); tilmuringen gennemførtes således, at flere arkader kom til at stå som indvendige nicher, mens ydermuren blev glat. Selve udfyldningsmurværket udførtes i den manér, der var benyttet ved byggeriet hidtil, to skaller af tildannede frådstenskvadre om en murkerne af rå marksten og mørtel. Pastor Petersen oplyser, at man i dette murværk, hvor der intetsteds fandtes den mindste antydning af teglsten, kunne spore en meget klar lagdeling i murkernen, idet den var udført i »etaper« på 25—30 cm's højde; det benyttede materiale er formentlig hentet fra sideskibsmurene, og i øvrigt fandtes i tilmuringerne mange kile- og hjørnesteen fra de molesterede piller og arkader.

På interiøret fig. 23 ses i sydvæggen spor efter to nu omdannede vinduer i den form, de fik endnu i romansk tid, men sikkert noget senere end de ændringer, der omskabte det påbegyndte anlæg til en almindelig, eenskibet landsbykirke. Vinduerne var forlænget nedefter, således at den fulde udvendige højde var godt 2 m (målene er bedst kendt for det vestre af de to vinduer)¹⁶; denne forlængelse af de i forvejen lavt anbragte vinduer medførte, at deres sål kom til at ligge et godt stykke under de tilmurede arkaders issepunkter og kun 100 cm over rundpillens afdækning. Den store øgning af vinduernes højde ledsagedes af en mindskelse i bredden, både i murflugt (til 83—85 ude og inde) og lysning; den sidste indskrænkedes fra 50 til 30 cm, og lysningshøjden blev kun på ca. 135 cm, fordi vinduets øvre del ikke udnyttedes. Mens man må formode en tilsvarende ændring af sydsidens østligste vindue, skete der tilsyneladende intet med de tre nordvinduer; billedet fig. 16 viser urørt murværk under østvinduets østre halvdel og hermed stemmer, at vinduets indvendige spor, der ses bag epitafiet på fig. 22, standser et godt stykke over arkadernes issepunkter, d.v.s. at vinduet i alt fald ikke ændrede højde.

Indtil restaureringen fandtes kirkens eneste døråbning i sydmurens midterste arkade, idet norddøren var tilmuret; selve den retkantede åbning, hvis mål var ca. 235 × 145 cm, sad i et 22 cm dybt karmanslag omtrent midt i muren (fig. 10), og døråbningens ydre del var afdækket med en noget højere fladbue. Dørens

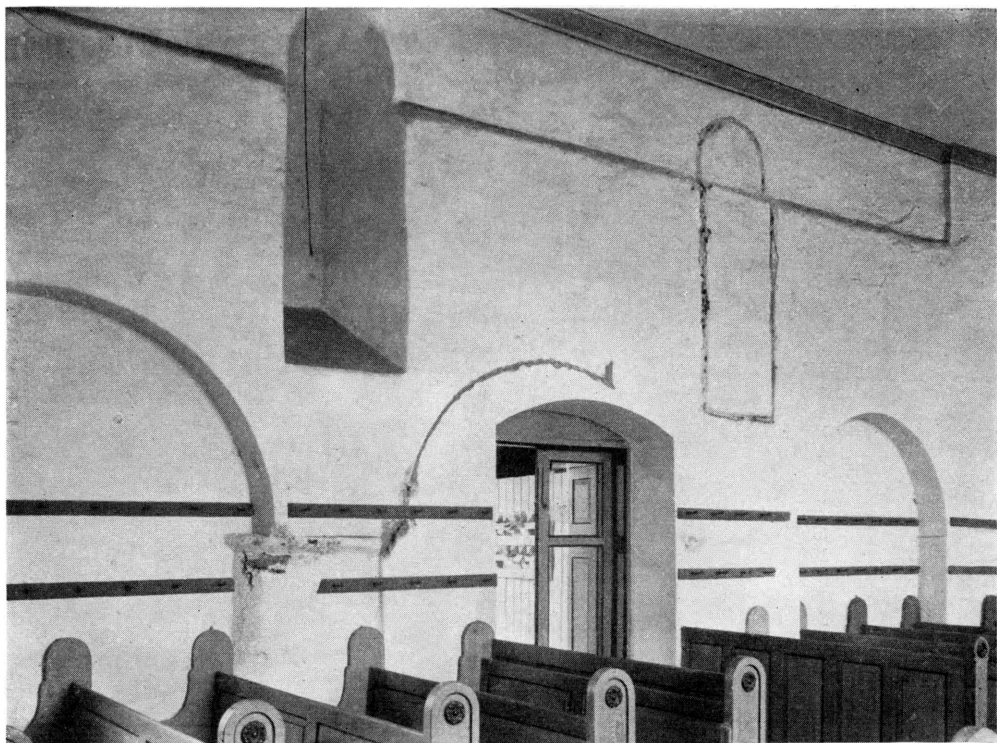

Fig. 23. Starup. Skibets sydvæg under restaureringen.

Claudi-Hansen 1910

materiale og alder er ukendt, men anbringelsen af den nedenfor nævnte runesten som tærskel tyder dog på, at døren er samtidig med arkadens tilmuring, selv om den senere er blevet udvidet. Runestenen opdagedes ved afgravning af midtskibets fyldlag, lige under døråbningen, og vistnok i højde med skibets oprindelige gulv; oversiden bar tydeligt præg af fødders slid. Stenen tilhører Danmarks ældste runestensgruppe, og dens korte indskrift, der er ristet med venderuner, lyder: *airiks kubl*, d.e. Eriks kummel (gravminde). Stenen er nu opstillet på kirkegården umiddelbart syd for kirken^{18a}.

Skråt over for dette sted, i nordmurens fjerde arkade, var der samtidig med arkadens tilmuring i romansk tid indsat en 115 cm bred døråbning; denne synes at være blevet tilmuret i 1700-tallet samtidig med indsætning af et vindue i den øvre del.

Umiddelbart vest for denne dør fandtes indvendig i muren en godt 30 cm dyb vægblænding, der må have været sekundær romansk; den ca. 2 m brede vægblænding, der ved restaureringen fandtes halvt tilmuret (fig. 10), var dækket af en rundbue, med samme vederlagshøjde som nordmurens arkadebuer. Blændingen, hvis karme og tilmuring var af frådsten, havde indvendig ødelagt nordmurens fjerde pille og femte arkade; at dømme efter fotografierne af nord-

muren har denne blænding aldrig været en gennembrydning, thi udvendig står de nedre dele af femte arkades karme urørte. Om kirkebygningens indre efter den romanske ombygning vides iøvrigt intet.

Gotiske ændringer og tilføjelser. Formentlig i tiden omkring 1450 og samtidig med tårnets opførelse blev skibets sydvesthjørne skalmuret og de tilsluttende 4—5 m af sydmuren (til og med den østligste arkadepille) erstattet af en tyndere munkestensmur, der under murkronen fik en frise af aftrappede trekant-blændinger. Samtidig blev også triumfgavlen erstattet af en tynd munkestensmur, der over korets tagryg har to savskifter og en korsdelt firkantblænding. Den nye taggavl er stejlere end den forsvundne, og derfor fik skibet et nyt tagværk (sml. p. 425).

Tårnet er som kirkens to andre gotiske tilbygninger opført af munkesten i munkeskifte; det hviler på en ujævn kampestenssyld, er kun på to stokværk, og dets murkrone er lavere end skibets tagryg. Tårnrummet, som står i forbindelse med midtskibet gennem en stor, spidsbuet arkade, har i syd og nord spidse, skjoldbuelignende vægblændinger, hvis sål ligger ca. 145 cm over skibets gulv; det samtidige krydshvælv har svagt udkraget løberskifte i kappernes fødselslinier, kvartsten brede ribber og trækuller i alle svikler. En fladbuet blænding i vestvæggen dækker muligvis over en tilmuret dør. Trappen ligger dels i sydvesthjørnets murliv, dels i en pultafdækket risalit; den har fladbuet under- og overdør samt retkantet spindel. Over hvælvingen ligger fra syd til nord fem oprindelige egebjælker, hvorpå det øvre stokværks gulv hviler; i nord er der et fladbuet glamlul, i vest et tilsvarende, men blændet, og i syd findes der nu en retkantet muråbning (med klokke), som når op til spirets fodremme. Øverst har murene en række diagonalt stillede bomhuller. Tårnet er stærkt skalmuret i syd og vest 1591 og 1779 (jernankre, rgsk.) og dets spir, der 1823 blev omsat og afkortet, har form som en lav, firsidet pyramide med let udsvajede sider forneden (sml. ændring p. 422 og tagværker p. 425).

Sakristiet på korets nordside er forhøjet allerede i middelalderen¹⁹; den lave ældre del af østmuren (vestmuren er skalmuret) har i højde med det omdannede vindues vederlag en frise bestående af to savskifter adskilt af et glat skifte; i gavlen, fem skifter over østmurens frise, ses rester af blændingsdekorationen, nederst en frise af savskifter, derover en to skifter høj båndblænding og en række (syv) rhombeformede, aftrappede blændinger. Det indre har en krydshvælving, som svarer til tårnets; i nordmuren har der været en *kamin* flankeret af to små, rektangulære glugger, som nu er blændet i ydre murflugt og benyttet til vægskabe (sml. Vonsbæk p. 506); i vestvæggen er der en lille gemmeniche og en ny dør til sideskibet, i syd en med sakristiet samtidig (nu skalmuret), fladbuet dør til koret og i øst et vindue, hvis false er hugget bort, og en nyere dør, begge fladbuede.

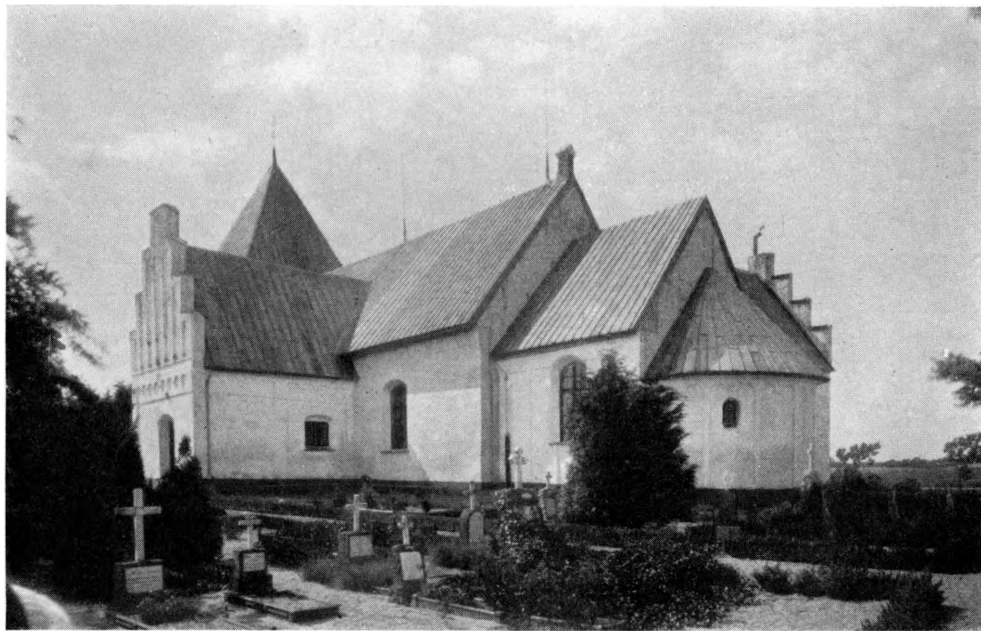

Fig. 24. Starup. Ydre, set fra sydøst. Efter ældre foto i Landesamt f. Denkmalpflege, Schlesw.-Holst.

Ved *sakristiets forhøjelse*, der er på 18—20 skifter, kom dets murkrone op i højde med korets. Den nye taggavl fik sin selvstændige dekoration over den ældre, i tagfodshøjde en båndblænding og herover fem højblændinger flankeret af to cirkelblændinger; højblændingerne dækkes af tvillingfladbuer over små konsoller med afrundet underkant; syv kamtakker. Sakristiet beholdt sin lave, ældre hvælving, rummet derover synes at være blevet udnyttet til magasin (opbevaring af korn?); i korets nordmur blev der udhugget en rille, og lignende udsparedes i de forhøjede mure, således at der et stykke oppe på hvælvingen kunne lægges et bræddegulv, som er delvis bevaret; rummet er nu kun tilgængeligt fra korets tagrum, og der spores ikke i gavlen nogen tilmuret lem.

Det anselige *våbenhus*, der i begyndelsen af 1500'rne byggedes op mod midtskibets sydmur, svarer i sin ydre dekoration så nøje til sydkapellet i Halk (p. 452), at man må forudsætte samme bygmester. Ved den sidste restaurering blev der i høj grad øvet vold mod bygningen; da det søndre sideskib førtes igennem blev de nedre dele af begge flankemures nordender nedrevet, og de øvre dele kom til at hvile på sideskibstager. Våbenhuset har hjørnelisener i syd, endelisener i nord og på østmuren en midtlisén; disse forbindes af en fladbuefrise med konsoller dannet af to bindere (den øverste på fladen, den underste på kant). Lidt under buefrisens konsoller er der ført en to skifter høj båndblænding rundt om bygningen, og denne blænding er forkrøppet om lisenerne. En anden båndblænding danner fodlinie for gavlens syv højblændinger; den

midterste og de to yderste har vandret afdækning, de øvrige tvillingfladbuer over en høj, smal konsol, som også findes i midtblændingen; de blændingsadskilende piller er halvanden sten brede forneden, helsten foroven; syv kamtakker. Indtil restaureringen fandtes der et nærmest fladrundbuet vindue i østre flankemurs nordfag; de nuværende er fladbuede ligesom den asymmetrisk anbragte dør, hvis form stammer fra 1887 (sml. p. 423). I det indre er der rester af en dekoration svarende til den udvendige; før sideskibets gennemførelse havde østvæggen to blændingsfelter adskilt af en midtlisén, hvorimod vestvæggen var tredelt; to uens brede blændingsfelter optog væggens søndre del, mens resten, 2,32 cm (fig. 10), sprang frem i plan med lisenernes forkant indtil en højde af ca.

2,5 m, hvor den afsluttedes med tre aftrapninger. En parallel hertil træffes i Hoptrup våbenhus (p. 364), der, hvad den indvendige dekoration angår, slutter sig nøje til Starup. I Hoptrup dækker murudvidelsen over et tøndehvælvet rum, der har tjent som benhus, og det er sandsynligt, at det rum, der fandtes i det forsvundne murparti i Starup, også har tjent som *benhus*. Ved nedrivningen var det dengang tilmurede rum inddelt i to, øverst et »skab«, der ifølge en tradition skal være blevet benyttet til opbevaring af militærets øvelsesvåben²⁰, nederst et rum, som indeholdt mange menneskeknogler²¹.

På våbenhusets sydvæg, vest for døren, er der en kraftigt fremspringende *kamin*, hvis kappe hviler på en trædrager; kaminen er sikkert samtidig med våbenhuset.

1711 stod våbenhuset med åben tagstol (rtk.), men senere fik det bræddeloft, og ved restaureringen blev såvel dette som loftsbjælkerne hævet ca. 1 m, for at højkirkens to, af våbenhuset dækkede, vinduer kunne få indirekte lys gennem rummet.

Eftermiddelalderlige istandsættelser. 1711 var kirken kun delvis blytækt; ca. 7¼ m af skibets sydside, regnet fra østhjørnet (svarende til den gotisk om-murede del) var hængt med tegl ligesom våbenhus og sakristi, mens godt 6¼ m af nordsiden var tækket med spån (rtk.). 1655 var et større stykke tegltag blevet udskiftet med bly, og det er muligt, at resten af kirken med de to østre tilbygninger fik blytag ved en hovedreparation 1751, thi herefter synes kun spiret at have haft anden beklædning, spån, og dette afløstes 1760 med bly (rgsk.). 1777—78 forhandlede om tårnets nedrivning, men kirkeforstanderskabet modsatte sig dette²², og det følgende år (sml. jernankre) blev tårnet istandsat (rgsk.); 1821 tilrådede en sagkyndig kommission som den bedste og billigste udvej mod tårnets bygfældighed at tage noget af dets »spids«, og dette skete et eller to år senere i forbindelse med en fuldstændig omsætning²³. 1840—41 og de nærmest følgende år fik kirken en hovedistandsættelse: vinduer fra en reparation o. 1790 (rgsk.) afløstes af de fem store vinduer²⁴, som sad i kirken indtil restaureringen i dette århundrede. 1870 blev tårnets vestside

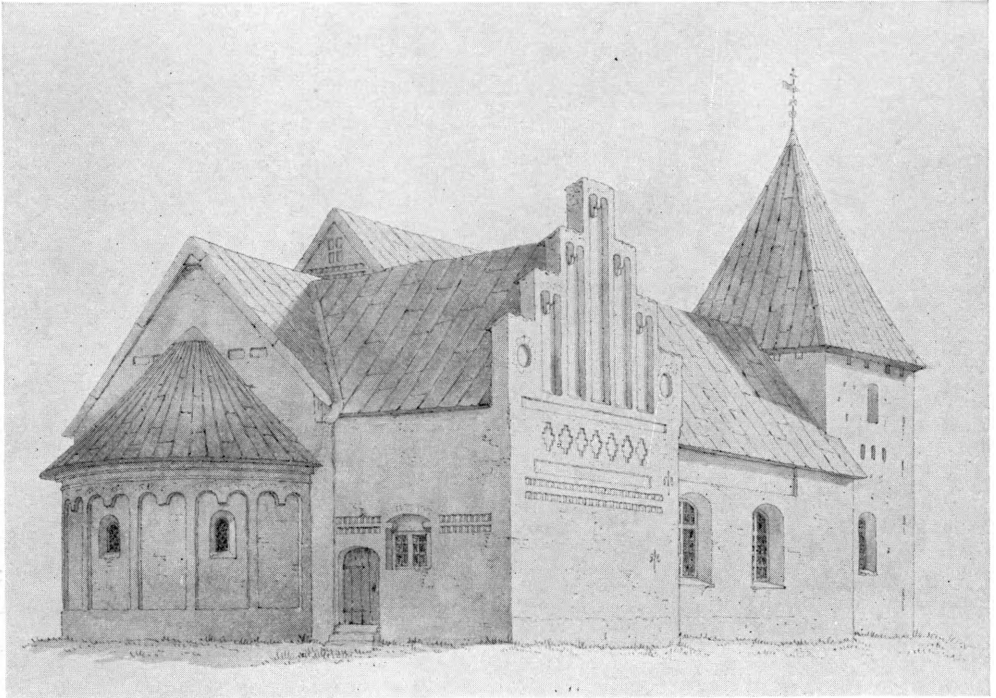

Fig. 25. Starup. Ydre, set fra nordøst. Tegning o. 1910 i Nationalmuseet.

udhugget og cementeret tillige med det allerede cementerede våbenhus, og i den følgende halve snes år var der idelige reparationer på mur og tag; 1887 blev det indre istandsat og blandt andet forsynet med gipsloft²⁵.

Restaureringen og rekonstruktionen 1908—18. Under en hvidtning af kirkens ydre 1907 opdagede murmester Vogensen og pastor Petersen, at kirken var opført af en dem ukendt stenart; de begyndte at banke puds af, fik stenen identificeret, og dermed var indledningen gjort til den store restaurering og rekonstruktion, der strakte sig fra 1908—18; forløbet er skildret af præsten i den nævnte kortfattede oversigt i Kunstkalendar.

Arbejdet omfattede i hovedtrækkene følgende: en konservering af bygningen som helhed, heri indbefattet undermuring af fundamenter, afbankning af de romanske mure ude og inde samt af sakristiets ydre, åbning af midtskibets 2×5 arkader, indsætning af et tilsvarende antal vinduer i højkirkemurene og to i korets sydmur, alle af en form så nogenlunde i overensstemmelse med højkirkemurenes ældste vinduer, og fjernelse af gipslofterne i kor og skib; endelig genopførtes de to sideskibe, det søndre i nogen grad på bekostning af våbenhuset.

Når arbejdet kom igang, skyldtes det udelukkende præstens ihærdighed og hans evne til at vinde sognets folk for sagen; men han havde en udmærket

støtte i provincalkonservator Haupt. Efter at kirken var blevet helt befriet for puds, aflagde en kommission bestående af folk fra ministeriet i Berlin og regeringen i Slesvig besøg i Starup, godkendte alt og lovede bistand; de mente dog, at en regeringsbygmester fra Berlin måtte overtage sagen. Præsten var ængstelig for den dermed forbundne udgift og fik tilladelse til at udarbejde et forslag; derefter gennemførte han selv en fuldstændig opmåling, der kom til at danne grundlag for det restaureringsudkast, som han efteråret 1911 præsenterede i Berlin og Slesvig samt for Haupt i Preetz.

Myndighedernes store interesse for at lade Starup »opbygge som en mønsterkirke«, bevirkede, at ministeren sendte den ansete privatdocent dr. Zeller fra Berlin som sagkyndig endnu samme efterår. Alt mens forhandlingerne stod på, gennemførtes restaurering af apsis og kor samt undersøgelser i skibet under præstens ledelse og med forholdsvis hyppige besøg af Haupt.

Foråret 1912 foretog en af Zellers medarbejdere, Curt Schiffmann fra Sachsen-Altenburg, en opmåling, og på det grundlag udarbejdede Zeller et restaureringsudkast; dette fandt dog ikke nåde for præstens øjne og ej heller for Haupts²⁶; Zellers projekt med senere ændringsforslag forkastedes da også af de kirkeældste, kirkekollegiet og synodaludvalget. Regierungsbaurat Schmidt fra Slesvig og Haupt synede foråret 1913 præstens og bygmesterens arbejde, og da de erklærede sig tilfredse, udtrykte præsten sin mening i kirkebladet: »Saa maa vi nok haabe, at hele Fortsættelsen af Restaurationen overlades til os, og vi ikke har behov at betale de høje Gebyrer til Arkitekten i Berlin«. Således blev det, men Schmidt, Haupt og andre fulgte arbejdet, og den første leverede flere tegninger. Selv om det var en lykke, at Zellers helt misforståede projekt ikke blev gennemført, må man være lige så taknemmelig for, at præstens blev beskåret for de mest fantasifulde vildskud såsom den fortløbende række af spids-gavle på sideskibene og en pompøs vestindgang kronet af en vinduesrose i det gotiske tårn. I virkeligheden blev restaureringen i det store og hele gennemført på den måde, at man så vidt muligt lod sig lede af de fremkomne spor; den overordentlig hårde — på nært hold uskønne — skalmuring må betragtes som et tidens tegn; mod arbejdets håndværksmæssige udførelse kan man i alt fald intet indvende: det blev gjort særdeles solidt, alle mure blev mere eller mindre spækket med cement og underfanget. Rent arkæologisk må man i høj grad beklage den genialitet, som præst og murmester lagde for dagen, da deres gravning efter frådsten på Vandling mark ikke gav fornødent udbytte. For at skaffe frådsten til restaureringen af façademure og genrejsning af sideskibe, blev de fleste store kvadre i murene, deriblandt mange formsten, udtaget og opsavet til finering af »cementkvadre«, som støbtes i forme, alt efter om de skulle benyttes til kilesten, falssten eller façadesten. Derved nåede restauratorerne deres mål, ja sideskibene fik endog udvendig en fem centimeter tyk

frådstensbeklædning — og meget arkæologisk materiale og mange muligheder for senere undersøgelser af murværket gennem udhugninger blev ødelagt.

Tagværkerne er alle gotiske og af eg, over kor og skib ældre end henholdsvis sakristi og våbenhus. Apsistagværket er utilgængeligt, men i korets østgavl sidder der på oprindelig plads en femkantet egebjælke, der sikkert stikker frem på gavlens yderside som støtte for apsidens konge. Korets og de ti østlige fag over skibet har korte, mere eller mindre skrå spærstivere, to hanebånd, der enten er eller har været ophængt i en art hjelmstang; begge steder er tømmeret nummereret (stregnumre og romertal) fra vest mod øst med bind- og tværøkse. De fem fag over skibets vestende har ingen hjelmstang, men to lange krydsbånd, og stregnummereringen er foretaget med huljern. Flere af bjælkerne over skibet er udskiftet helt eller delvis. Sakristiets og våbenhusets tagværker er af eg, med eet lag hanebånd; et par af hanebåndene over våbenhuset er genanvendte spær fra et ældre tagværk. Tårnspiret (sml. p. 420) er afkortet og omsat, den firkantede, delvis affasede konge har kun to stjerner.

Kirken er helt uændret siden sidste restaurering; våbenhus og tårn står pudset og hvidtet, resten i blank mur; tagene er tækket med bly, hvori flere årstal fra 18.—20. århundrede; det indre af den romanske bygning (samt de nye sideskibe) står overvejende i blank mur; de nye sideskibes indervægge består af »cementkvadre« med indtrykkede stumper af frådsten. Korets og skibets loftsbjælker er beklædt med brædder; gulvene er dels af cement, dels af fliser.

Soluret på våbenhuset er fra 1838.

Spirets *vindfløj* har form som et dragehoved; udstanset årstal 1822.

Glasmalerier. Ved genåbning af korets nordvindue (sml. p. 404), blev der på dets indvendige sål fundet 80 stykker bemalet glas med rester af blysprosser. Samlingen af stykkerne til et næsten komplet vindue (ca. 92 × 36 cm) skete i det daværende Thaulowmuseum i Kiel, der senere købte vinduet, som har tjent til forbillede for de nye glasmalerier i korets nordside og apsiden. Vinduet, der må tilhøre tiden omkring 1200, består af rhombeformede småruder samlet inden for en frise af klart glas (Haupt V, 1, p. 68, fig. 29); på hver af de små ruder er der et femkløver mellem vekslende røde og gule partier; tegningen er udført med Schwartzlot²⁷.

K A L K M A L E R I E R

I forbindelse med den store restaurering og rekonstruktion af kirken 1908—18 undersøgtes kirken også for kalkmalerispor. Sådanne fandtes sparsomt ved en afdækning af vægge og hvælv i apsiden, men ikke andre steder. 1916 meddelte

A. Wilckens synodaludvalget, at de fundne rester af kalkmalerier såvel i anordning som i farve og behandling lignede, hvad der 1915 blev fundet i Hviding (Tønder a.), ligeledes i apsiden, hvorfor disse ville kunne bruges som forbillede eller retningslinje for dekorationen i Starups apsis²⁸. Ved afdækningen kunne Wilckens fastslå, at Kristus havde været fremstillet i hvælvets midte, i et cirkelfelt omgivet af evangelisttegnene med navnebånd, og under Johannes-ørnen konstateredes en stående Mariafigur (med hovedklæde) foran en engel. Under disse malerier løb en smal bort, og herunder havde der været en række siddende apostelskikkelser, af hvilke kun knæene kunne spores. I tilknytning til disse rester, således at de indgår i de nye malerier, rekonstruerede Wilckens 1917 hele udsmykningen efter *†*apsismalerier i Hviding, som han selv havde afkopieret, inden de blev nedhugget.

1918 og 1919 fulgte Wilckens' egne dekorationer i kor og skib, lidt hårde, Skovgaard-påvirkede kompositioner, i koret mod syd: Gethsemane og Golgatha, mod nord: klagen ved Kristi lig og *noli me tangere*, på apsisvæggen landskaber, der hentyder til dommedag. Over korbuen, på triumfvæggen: nadveren. I skibet mod syd: Noahs offer, Abrahams offer, Moses kommer med lovens tavler, Jakobs kamp med englen, Job spottes af sin hustru, på nordvæggen: Jesu dåb, helbredelse af en blind, Peder på søen, synkende, den fortabte søns hjemkomst, Lazarus' opvækkelse. Herunder geometriske mønstre, profet- og evangelisthoveder. På vestvæggen over tårnbuen: Adam og Eva og uddrivelsen af Paradis.

INVENTAR

Alterbordet er en frådstensopbygning fra restaureringen²⁹, frit komponeret, med bagvæg og to forsøjler, som bærer en af flere kvadre sammensat bordplade med skråkant, vistnok for største delen den oprindelige plade, der sammen med nogle søjledele fandtes ved nedtageisen af alterbordet 1915³⁰. Det tidligere *†*alterbord var en muret blok.

*†*Alterklæde betegnes 1726 som damaskes (rgsk.), 1748 som rødt med sølvborter³¹.

Som alterprydelse tjener et egetræskors med en 32 cm høj krucifiksfigur af messing, fra 1903³³. Den tidligere **altertavle* fra 1615—16, der 1711 omtales som »et lidet, gement alter« (rgsk.) kasseredes ved sidste restaurering og er senere opstillet i Vojens kirke (se d.). På dens bagside er der en malet indskrift: »Anno 1786 da C. 7. var Konge, C. L. v. Steman Amtmand, I. Chretschmer Provst og Andreas Wetche Dette Steds Præst, da er denne kierke ziret med nye Stoele overalt og et nyt Lofte, Der alt er forfærdiget af Mester Snedeker Jørgen Lange i Hadersleben, Alter, Prædike Stoel, Loftet, Stole og Dørre er malet af

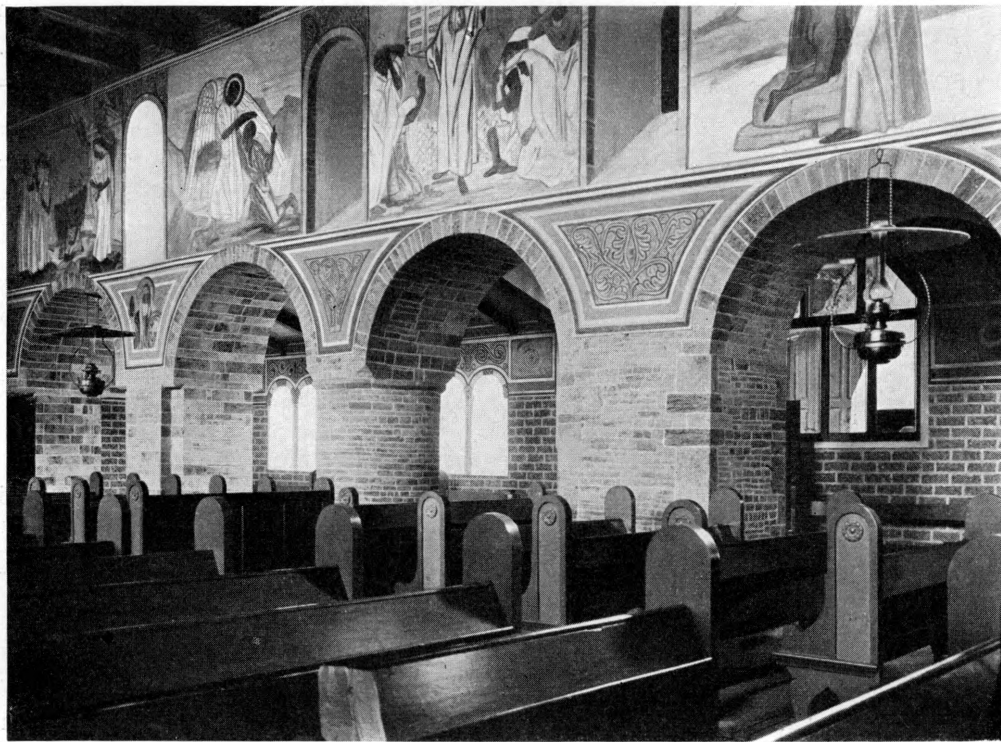

Fig. 26. Starup. Indre, set mod sydøst, med Wilkens' kalkmalerier (p. 426).

P. N. 1923

Maler Mester Hans Eylert Nadden, Boende i Hadersleben men Fød i Norge. Kirke Wærgere vare P. Høy og Peder Bych«.

»Et siddende †Mariabillede«, formentlig fra et katolsk sidealter omtales i præsteindberetningen 1754; under det stod: Help Ihesus Maria.

Altersølv. Kalk, barok, fra 1637, men med ældre knop. Foden er sekstunget med tilsvarende fodplade og har på een af tungerne et fastnitted, støbt krucifiks, hvis korsarme ender i en muslingeskal. Langs kanten en graveret kursivindskrift: »A° 1637 Haver Jørgen Hansen Husfoget og Hans Pedersen i Woleskier bekostet den(n)e Kalck og disk til Starup Kiercke. — A° 1710 Reparari curavit Johannes Keding p(ro) t(em)p(o)re juratus, nepos Johannes Petræi« (»1710 lod J. K., for tiden kirkeværge, denne reparere; han var J. P.s barnebarn«). Knoppen er sengotisk, med gennembrudte tvillingvinduer, hvorover et firblad; i rudebosserne versaler: »Iesus«. Stort, let udsvajende bæger. 22,5 cm høj. Smuk disk samtidig med kalkens fod; bunden udhamret som et firpas med symmetriske akantusblade i sviklerne på krydsskraveret bund; på randen er der et cirkelkors, hvis arme ender i spidse tænder. Under bunden graveret: »Reparat. 1747. Wigt 8 Loht«. *Oblatæske*, glat, oval, 12 × 9,2 cm, ca. 5 cm høj, med svagt hvælvet låg. Under bunden graveret: »Reparat. 1747. Wight 15 Lot 2 q«; des-

uden to ens stempler, WP i rektangel, hentydende til Haderslev-guldsmeden W. Petersen, der 1839 fik 23 daler for et ikke nærmere specificeret arbejde²⁴. *Vinkande* 1939 med Københavns mærke og stemplet J. Holm. En ældre, maskingotisk kande af plet er købt i Tyskland 1877⁸.

Sygekalk, skænket 1739, 11,8 cm høj, med sekstunget fod, tilsvarende fodplade og nu helt glat standkant; sekskantede skaftled, knop af spidsovalt tværnsnit med vekslende brede opdrevne og nedhamrede bånd; stort, ægformet bæger med graveret våbenskjold (vandret, kreneleret kvadermur). På foden graveret kursiv: »In privatum usum Starup et Grarupensium tempore officim(!) Pastorum Sebastiani et ejus filii Caspari v. Saldern. A. C. 1739« (»til privat brug for pastor S. og hans søn C. v. S, for tiden Starups og Grarups præster«). Under bunden et mestermærke i rundbuet ramme: M lodret midtdelt af I. *Vinflaske* til indsætning i bægeret; moderne skrueprop. *Disk* med samme våben som kalkens bæger. Ingen stempler. Ny oblatæske. — En †vinflaske af tin nævnes i inventariet 1776³³.

Alterstager. 1) Sikkert fra slutningen af 1500'rne, endnu med gotisk cylinder-skaft, men med tre midtdelte skaftknopper af nærmest ovalt tværnsnit; hvælvet, rigt profileret fod- og lyseskål. 47 cm høje.

2) O. 1650, med svær fod, hvis profil er to hulstave adskilt af en rundstav; spinkelt skaft med ægformet led; den dybe, glatte, bageragtige lyseskål er måske en fornyelse. 31,5 cm høje.

†*Messehagel*, fra 1735 af rødt fløj med guld Kors (rgsk.)³¹.

†*Brudekrone* og *-smykke* nævnes 1737 under præstens *accidentia*; for at udlåne disse fik han i regelen 4 mark lybsk, samt af de »hele og halve« boelsmænd desuden »eine braut käse und eine grosse runde Weissbrot kuche«³⁴.

Alterskranke fra restaureringen. Den tidligere var fra 1743, da der kom nyt gitterværk om alteret (rgsk.).

Døbefont, romansk, af granit, noget ophugget, svarende til bl.a. Bjerning (p. 322); den ret forvitrede kumme med den for værkstedet vanlige akantus-ranke måler 95 cm i tv. Foden er ligeledes den sædvanlige, og den samlede højde er 95 cm. Fonten var en tid lang fjernet fra kirken og erstattet af nr. 2; foden lå i præstegården, mens kummen fandtes i en gård i Vandling. Ved restaureringen samledes de og anbragtes atter i kirken 1915³⁵ (Mackeprang: Døbefonte p. 328, Haderslevværkstedet).

2) (Fig. 27) 1742, af træ; en engel, vandret indsat i muren, bærer en lille, halvkugleformet kumme, 37 cm i tv, med rundstav som mundingsprofil og forinden en bladroset. Indskrift med reliefkursiv: »Thut Busse und lasse sich ein jeglicher tauffen« etc. samt »Arnold Berens — 1742 — I. K. M. Cammer Raht in Flensburg« (jfr. †kirkeskib) omkring et våben med stående bjørn til højre og halv, oprejst bjørn som hjelmtegn. Den »svævende« engel er dels indsat

Fig. 27. Starup. Dåbsengel 1742 (p. 428).

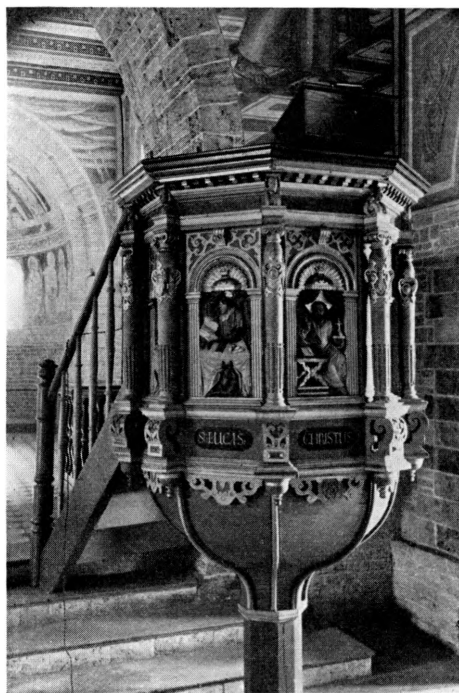
P. N. 1923

i muren, dels bæres den af et gaffelformet, ligeledes indmuret anker, i hvis lodrette stang der er huller til at anbringe kummen i forskellige højder; i eet af hullerne sidder en vandret jernstang, som bærer en helligåndsdue. Kummen er sortgrøn malet med gyldne bogstaver, men ældre farver skimtes, især på våbnet. Engelen, der er stærkt medtaget af ormeangreb, har sort hår, røde kinder, brungul dragt og vinger, helligåndsduen er forsølvet. I kummen er nedsat en halvrund messingskål med låg. Nu i søndre sideskibs vestmur, tidligere i koret inden for en skranke, der svarede til altersranken; se iøvrigt under degnestol.

På *†dåbsfad* læstes: »Bürgermeister Jost Lauenstein, Elisabeth L. 1623«³⁶.

Nyere *dåbskande* af tin.

Prædikestol (fig. 28) i renæssance, med reliefskåret årstal 1612, på fem fag. I storfelterne er der arkader med kannelerede pilastre, der har profilkapitæler, men ingen baser; bueslaget har fordybet midtparti, og pladsen over det optages af volutfladsnit omkring en kanneleret midtkonsol. I arkaderne sidder Salvator og de fire evangelister under baldakiner ved borde (jfr. fig. 29—30), de tre dækket med dug; evangelistsymbolerne ligger under bordene, og oksen og løven stikker hovedet frem under dugen. På hjørnerne står slanke, nedadspidsende

E. M. 1952

Fig. 28. Starup. Prædikestol 1612 (p. 429).

søjler (gulerodsbalustre) med hals og joniske kapitæler. Frisefelterne er smalle og adskilles af volutfremspring med ynglinge- eller kvindehoveder, postamentfelterne er bredere, og fremspringene er her formede som bøjler med vandnæseprofil; i et af de små, gennembrudte nedhæng står: »Anno 1612«. Svajet under baldakin på ny søjle. Opgang fra restaureringen. Himmelen, der er samtidig med stolen, er sekssidet med gennemløbende frise, kartouchetopstykker med englehoveder, små englehoveder under hjørnerne, men ellers ikke hængestykker. Loftet er ved lister delt i flere kors, som udgår fra en midtpolygon med blomsterroset. Henstår i sakristiet, jfr. p.446.

Stolens farver, fra 1914, ved maler Hampe³⁷, er holdt i gråt og gråbrunt med hvidt og guld på lister og ornament; figurerne er i brogede gevandter. Om den tidligere maling siger Haupt p. 377: De tyske indskrifter i postamentfelterne var ødelagt (her nu evangelist- og salvatornavne), stolens naturalistiske bemaling (1786) er fortræffelig, opgangens samtidige billeder slette. Stafferingen fra 1786 var udført af Hans Eylert Nadden, Haderslev³⁸.

1758 anskaffedes et nyt timeglas og 1767 en ny $\dagger$ pult (rgsk.). 1887 flyttedes stolen fra nord til syd og understøttedes med en søjle⁸»²⁸.

Stolestaderne fra 1887, udført af snedkermester I. B. Hansen⁸, har rundbuede gavle, hvorpå gipsrosetter, svarende f. eks. til Gammel-Haderslev (p. 228). På

E. M. 1952

E. M. 1952

Fig. 29—30. Starup. Prædikestolsdetailler (p. 429).

loftet ligger to stadegavle med fyldning og svungent topstykke, hvori cirkelfelt med I I N 1787 — sammenlagte hænder over 1787. De $\dagger$ stole var forfærdiget 1786 af snedker Jørgen Lange, Haderslev, og malet af H. E. Nadden³⁸.

$\dagger$ *Stole*. I sin dagbog 1775 aftegner S. Abildgaard dels årstallet 1558 og et skjold med slægten Møtes våben »paa det Stolestade nest Choret til sydlig Side«, dels et skjold med Blomes våben »paa Qvindestadet i Træ udskaaren«³⁹ (se gravsten nr. 1 p. 434).

$\dagger$ *Skriftestol*? Ifølge Abildgaard (smst.) stod der på »Skrite« MGB »og det samme Boetii vaaben Skilt som i Wilslef (fejl for Vilstrup, jfr. p. 386) saa og MHA Anno 1565 og dette« (d.v.s. en tegning af sognepræsten, magister Hans Anchersens talende våben).

Nyere *degnestol* i korets sydvesthjørne inden for det tidligere fontegitter.

Orgel fra 1920, leveret af Marcussen og søn³². Det tidligere $\dagger$ orgel anskaffedes 1834 hos Marcussen og Reuter⁴⁰; Suchland leverede pulpituret; allerede 1821 var der forhandlinger i gang om anskaffelse af et orgel⁴¹.

Præsterækketavle 1786 i enkel profilramme, sortmalet med forgyldte navne og årstal. Under Andreas Wetche 1773—1820 læses (på latin): på hvis tid denne kirke renoveredes og denne tavle opsattes 1786. I nordre sideskib på østvæggen.

Klingpung med rod, guldgaloneret fløjlspose, malmklokke og drejet skaft. Allerede 1666 omtales klinpungpengene (rgsk.).

Et †*messingbækken* til kollekt omtales i inventariet 1748³¹.

Maleri 1716 af Kristus som dødens og syndens overvinder. Olie på træ, 133 × 117 cm. Kristus fremstilles i en vældig røgsky med sejrxfanen, trædende på døden i form af en benrad og djævelen som en ildsprudende drage; i baggrunden til (heraldisk) højre ses Adam og Eva ved kundskabens træ, til venstre kobberslangen i teltbyen. Klare farver, blåligt landskab. Nederst på tavlen er der skrift med gullig fraktur: »Der Tod ist verschlungen in den Sieg etc. 1. Cor. 15 V. 55«; sat af Maricke Holsten 1716. Sort ramme. I søndre sideskib på østvæggen.

†*Kirkeskib*. Danske Atlas omtaler et lidet krigsskib, skænket af kammerråd Arnved Berens i Flensborg (jfr. døbefont nr. 2)⁴².

Klokke 1790, støbt af H. C. Gamst. Indskrift med versaler: »Jeg er støbt for Starup kirkens regning i aaret 1790. Da var Christian VII konge, kammerherre von Møsting amtmand, I. Cretschmer provst, A. Wetche præst, R. Byck, H. Johannesen jurater — af H. C. Gamst i Kiøbenhavn«. Akantusbladrække om hals og på slagring. Om den forrige †klokke siger Abildgaard i dagbogen 1775 p. 120, at den var liden og støbt om for 12 år siden.

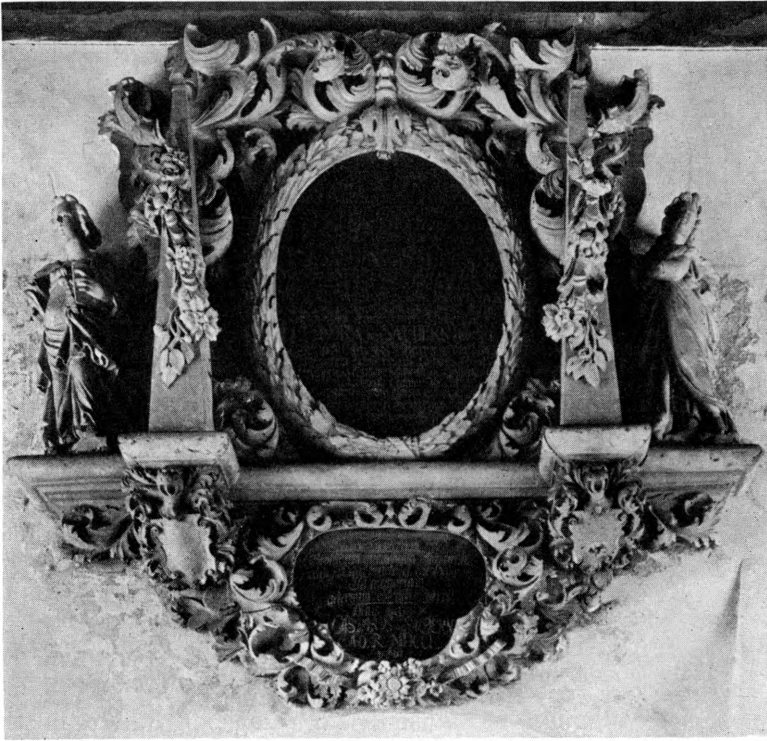
Klokkestol, repareret 1888⁴³.

GRAVMINDER

Epitafier. Af de syv epitafier, vi kender fra ældre optegnelser og litteratur, er kun brudstykker af eet bevaret på kirkeloftet, mens Sebastian von Salderns store baroktavle står i Haderslev museums kælder.

1) 1598. Kun hængestykket, med det reliefskårne årstal, og vinger med profilmaske, alt i regelret renæssance, er bevaret på loftet. Muligvis er det — trods årstallet — rester af sognepræsten Hans Anchers epitaf, hvis latinske indskrift findes i præsteindberetningen til Thurah 1754: Herren, den bedste, den største. Monument over magister Joh. Ancharius, præst ved Starup og Grarup kirker, og hans hustru Rachel, Iver Corvini (d.e. Ravens) datter, viet begge i levende live år 1599. <Men de ombyttede det jordiske med det himmelske liv, han 20. jan. 1602 i hans alders 75. år, hun 17. sept. 1611, alder 78>.

*2) (Fig. 31) 1750. Sebastian von Saldern, født i Åbenrå 17. febr. 1671, død 25. april 1748 i sin alders 78. år, i 49 år præst i Starup og Grarup, gift i 48 år med Eleonora von Saldern, født Lohmann; syv børn i live: Caspar v. S. stedets præst, Friedrich kaptajn, Sebastian løjtnant, fru pastor Helena Cramer, jomfru Catharina Margaretha, jomfru Hedwig Eleonora og jomfru Sophia; de øvrige seks er døde. — Til minde om faderen satte sønnen og efterfølgeren Casparus a

P. N. 1923

Fig. 31. Starup. *Epitaf 1750 over Sebastian von Saldern, død 1748 (p. 432).

Saldern år MDCCL dette. Gylden skrift, gravskriften med fraktur, på tysk, den sidstnævnte indskrift, i hængestykket med kursiv, på latin. Det nu stærkt søndrede epitaf af træ, i akantusbarok, hang endnu 1937 i kirken (våbenhusets sydvæg), men ligger nu i Haderslev museums kælder. Epitafiets eneste konstruktive led er en svær, rundstavprofileret fodgesims, der forkrøbber sig om to slanke obelisker på hver side af det ovale, bladstavindrammede storfelt; det omgives af store, fligede, stærkt hulede akantusblade, og samme slags blade, tildels sammenholdt af smalle, tværrillede bånd danner hængestykket og omslutter et fladovalt skriftfelt med en bred buetunge forneden. På obeliskerne hænger blomsterbuketter og under forkrøbningen udskaarne skjolde. Yderst på fodgesimsen står to kvindefigurer; af attributterne har den ene nu kun en bog. Bagklædningen, fodgesimsen og de to (hule) obelisker er af eg, alt det andet af blødt træ og meget medtaget af orm; træet er nu konserveret. Under den sekundære, grå farve, der dækker hele epitafiet undtagen de sortmalede skriftfelter, skimtes forgyldning.

3) O. 1890. Andreas Straarup, født i Wandling 4. dec. 1869, død sammesteds 30. jan. 1890. Nygotisk træramme med spidsgavl og fialer. På nordre sideskibs vestvæg.

Forsvundne epitafier. 1) Efter 1554. »Her ligger Ivar kaldet Ravn. Men i virkeligheden var han en due. I Starup og Grarup lærte han de himmelske Kristi trossætninger og forkastede pavens tomme drømme. Ren var han og jævn, som man tror, at de gamles slægt har været, retfærdig og overhovedet en gudfrygtig mand«. Indskrift på latin⁴⁴.

2) O. 1565. »Hir licht begraven de erbaren und erentfesten Hans Blome Jurgens Sone den Got gnedich und barmhartig si und starf im Jahr Anno 1565«. Indskriften, der er citeret efter Abildgaards dagbog p. 120, stod ifølge samme kilde »paa sydlig Side Muur i Chor Aabningen« og var en »malet, firkantet, sort Tavle hvor paa malet et Vaaben, som paa Hielmen har 4 Paaflugl Fiedre men Insignia i Feltet ere udslidte«. Præsteindberetningen til Thurah gengiver indskriften med lidt afvigende, men næppe rigtigere stavemåder.

3) 1634. Poul Ancher (Ancharius), disse kirkers præst og hans hustruer, Catharina Frederiksdatter (faderen foged — præfectus — på Haderslevhus) og Maria, datter af Ribebispen Peder Hegelund, »af hvilke hin ved Guds nåde fødte ham tre sønner, denne fem sønner og syv døtre«. Latinsk indskrift, sml. gravsten nr. 2. Gengivet efter præsteindb. til Thurah.

4) Jakob Casbergaard, sognepræst, død 1693. Hans »Skilderie« hang ifølge Rhode i kirken.

5) O. 1696. Herredsfoged Nis Hansen Keding og begge hans hustruer. Kun nævnt i Danske Atlas⁴⁵.

6) O. 1742. Anna Berens, Caspar v. Salderns hustru. Kun nævnt i Danske Atlas⁴⁵.

*Gravsten*⁴⁶. 1) (Fig. 32) 1590. »Iurgen Mote miht sin beden husfruwen Dorte Blom szeliger Iurgens dochter van der Skonhorst, Emerens Powisch szeliger Wolf dochter van Elersturp«. Grå kalksten, 126 × 124 cm, med fordybede versaler. Stenen midtdeles af et vandret bånd med de tre afdødes våben, af hvilke kun Pogwisch' nu er kendeligt. I feltet herover står gravskrifterne i tre højdefelter, mandens i midten; årstallet står under våbenbåndet. I hjørnerne er der små englehoveder med sammenfoldede vinger. Det store felt under våbnene er aldrig udfyldt. Indmuret i nordre sideskibs vestmur.

2) O. 1634. Povl Ancher og hans to hustruer, jfr. †epitaf nr. 3. Rød kalksten, 205 × 132 cm, med reliefversaler; udslidt indskrift på latin i firkantet kartouche over cirkelfelt med engel holdende tre skjolde, det midterste med mandens talende våben, et anker; på hans heraldisk højre side er mærket et træ mellem modvendte løver og til venstre et dødningehoved med aks og slange; over cirkelfeltet er der slyngværk og forneden dødssymboler. Spor af udslidte reliefversaler viser, at stenen er genanvendt. I søndre sideskibs vestgavl, tidligere i våbenhuset lige ved indgangen til kirken⁴⁷.

3) O. 1780. Carl Conradt Wetche, født 6. sept., død 7. sept. 1780. Norsk

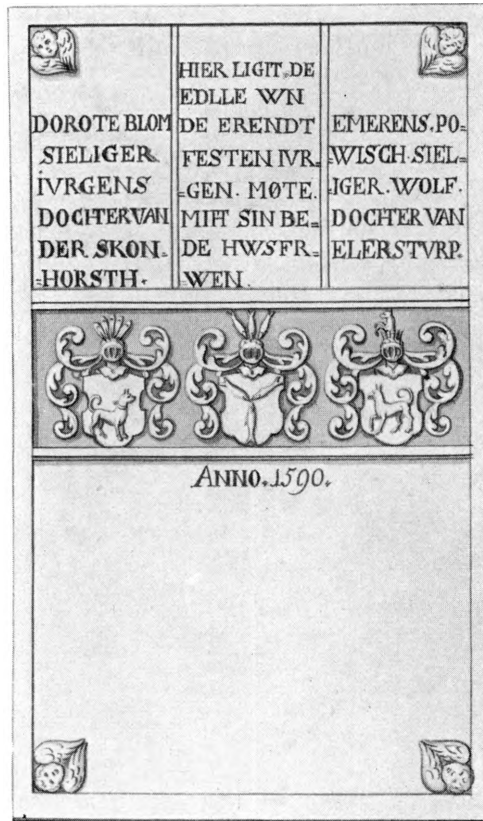

Fig. 32. Starup. Gravsten 1590 over Jurgen Mote og hustruer. Efter tegning af S. Abildgaard 1775 i NM (p. 434).

marmor, 64 × 44 cm, med fordybet kursiv. På kirkegården nord for hovedskibets østende (sml. fig. 3).

4) 1789. »Dette er et arvelig Begravelse til hører Christopher Roos og hans Arvinger i Wandling. Anno 1789 den 30 Iulii er denne Steen paa lagt«. Gulgrå kalksten, 179 × 118 cm, med fordybet kursiv, navnet med store skønskriftsbogstaver. Skriftfeltet, der er ophøjet, optager den midterste og største del af stenfladen, i hvis hjørner der er blomster bundet op med store sløjfer; mellem de øvre et våben: seks-eget hjul, tulipanagtig blomst som hjelmtegn, mellem de nedre kranie med knogler, aks og timeglas, hvorunder læses på latin: Idag mig, i morgen dig. Stenens kant er rillet. På søndre sideskibs østgavl. I Danske Atlas omtales to åbne begravelser i kirken, den ene for pastoratet og Olufskiergård, den anden for Wandlinggård. Til den sidste må stenen have hørt.

5) O. 1805. F. C. v. Wetche, premierlieutenant i det norske livregiment, København, født i Starup 26. maj 1776, død sammesteds 16. maj 1805. Norsk marmor, 107 × 64 cm, med fordybet kursiv. Nær nr. 3.

6) O. 1815. Conradine Eleonora, datter af oberstløjtnant v. Saldern og C. H. v. Pløyard, født i Kjøbenhavn 21. juli 1756, gift i Starup med pastor Wetche 11. maj 1774, død sammesteds 4. jan. 1815. Mand og fire børn sørger ved hendes bære. Norsk marmor, 108 × 68 cm, med fordybet skriveskrift; en lille hulkel løber langs stenens kant. Nær nr. 3.

7) O. 1820. Andreas Wetche, født i Haarslev i Fyn 24. aug. 1742, sognepræst for Starup og Grarup 27. okt. 1773, gift med frøken C. E. v. Saldern 11. maj 1774, død 20. jan. 1820. »Fire dybt sørgende børns taarer væde den højtelskte faders minde-steen«. Norsk marmor, 134 × 81 cm med fordybet kursiv, navnene med store skønskriftsbogstaver. Nær nr. 3.

8) O. 1821. Jomfru Helena Nicolina Andrea Wetche, født i Starup? okt. 1797, død i Haderslev 13. jan. 1821. Norsk marmor, 110 × 68 cm, med fordybet kursiv. Nær nr. 3.

9) O. 1827. »Iblandt Forældre og Sødskende hviler her forhenverende Søe-officer nu afgangne Toldkaserer Cammeraad Hendrich Andreas Wetche, født i Starup 15. sept. 1777, død i Hadersleben 16. nov. 1827 efterladende en sørgende Enke og 5 uforsørgede Børn«. Norsk marmor, 119 × 70 cm, med fordybet kursiv. Nær nr. 3.

10) O. 1855. Charlotte Cathrine Conradine Wetche, født i Starup præstegård 3. marts 1783, død i Haderslev 5. marts 1855. Norsk marmor, 122 × 72 cm, med fordybet skriveskrift på svagt ophøjet felt, der har afskårne hjørner. Nær nr. 3.

Begravelser. 1) Under tårnet er der en utilgængelig muret begravelse med bjælkeloft, tilhørende gården Olufskjær; rummet opgives i optegnelser fra restaureringsopmålingerne til 5,98 m bredt og højden 1,70 til »bjælkernes overside«. Der synes på det tidspunkt at have stået 17 kister, af hvilke flere var stablet oven på andre. Formerne har dels været med buede, profilerede låg og sider (barokkister), dels med lodrette sider og buede eller skråt affasede låg. 1915 omtales, at 23 kister befandt sig i gravkammeret (sml. fig. 9—10).

2) Under en restaurering 1914 fandtes en dobbelt muret grav lige foran alteret i skibet, sikkert en præstebegravelse.

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Haderslev provstearkiv: Kirkeregnskabsbøger for Starup 1564—1847 (*rgsk.*). — Sager ang. de enkelte sogne. Starup og Grarup. 1729—1918. — Acta betr. Prediger u. Gemeinde. Starup u. Grarup. 1889—1918. — Haderslev provstis fælles kirkekasse: Regnskaber med bilag 1800—47. — Starup-Grarup præstearkiv: Bb 3. Sager til akthortegnelsen 1892, II 8 a-II 14. 1563—1904. — Ca 1. Kirkeregnskabsbog for Starup. 1737—1813. — Haderslev visitatorialsager: Sager til slesvigske registratur nr. 73. Kirche zu Starup 1821—1834. — Forskellige uordnede kirkeregnskabssager. — Andet, uordnet arkivmateriale, jfr. note 10. — Se i øvrigt arkivalier for Haderslev provsti i almindelighed p. 28. — Kirkeklokkecirculære 1918 (NM). — Synsforretning 1921 (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen 1910, Harald Munk 1925 (restaurering

af altertavlen) og P. Kr. Andersen 1937 (inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Vibeke Michelsen 1951, Elna Møller 1955.

¹ Quellensammlung p. 262, 280. ² Diplomatarium Dan. 2. rk. VI, nr. 178. ³ Også i Danmarks Riges Breve nr. 178 fejlagtigt oversat: Gammel Haderslev og Starup Kapel. ⁴ Danske Sagn III, 1931, p. 109. ⁵ Smst. p. 126. ⁶ H. V. Clausen: Sønderjylland, en rejsehåndbog, 1920. Se tilsvarende forklaring i Trap. ⁷ C. G. Schultz i »Hvem byggede hvad« ved Harald Langberg, 1952, p. 373 f. Denne antagelse kan vel kun få hævd, hvis man anser kirken for ældre end Svend Estridsens stiftsdeling af landet o. 1060. Angående Asmild se C. G. Schultz: Kirken og Runestenen i Asmild, i »Fra Nationalmuseets Arbejdsmark«, 1951, p. 57 ff. For Tamdrup henvises til Harald Langberg: Danmarks Bygningskultur I, 1955, p. 44 f. Se i øvrigt Fr. Beckett: Danmarks Kunst I, 1924. ⁸ Fælles kirkekasse: rgsk. med bilag 1870—1924. ⁹ Da Haderslev vandværk blev anlagt, blev der af en Haderslevmurmester iagttaget frådsten flere steder; derfor lod pastor Petersen, Starup, marken på nordsiden af den 37 m høje Eskjærhøj gennemgrave med henblik på kirkens restaurering. Marts 1910 gravedes 20—30 huller med fem meters afstand på begge sider af jernbanedæmningen. Man traf overalt i forskellig dybde et kalkleje, der især i yderkanten var blødt som læsket kalk; over og under lejet fandtes brudstykker af frådsten, men kun jernholdige, skøre stykker, og det lykkedes kun at samle en enkelt sæk brugbart materiale; fra det danske menighedsblad, maj 1910.

¹⁰ Af sådanne foreligger fra pastor Petersens hånd: måleblade med notater og et restaureringsudkast på lærred omfattende plan, snit og façader, 1:50, dateret 1911 (nummereret 1—7, 9), en plan (med udkast til varmeinstallation) 1:50, 1915 samt et hæfte: Wiederherstellung der evangelischen Kirche zu Starup, Nordschleswig, hvori forskelligt vedrørende restaureringen er samlet; fra Atelier für Baukunst ved Adolf Zeller, Charlottenburg, Berlin, foreligger en opmåling foretaget af C. Schiffmann, 1:50, dateret 1912 (nummereret 1—10), restaureringsudkast, 1:50, dateret 1912—13 (nummereret 11, 13—16, 18—23); fra Regierungs- und Baurat Schmidt, Schleswig, ændringsforslag, 1:50, dateret 1914 (nummereret 1, 2 a og et uden nummer), ændringsforslag og detailtegninger, 1:50, 1:10, 1:1, dateret 1916—17 (nummereret 24—30). — Alle tegninger med tilhørende beskrivelser er 1955 modtaget fra præstearkivet i Starup og vil blive afleveret til L.A. Åbenrå sammen med andre fra præstegårdens arkiv modtagne arkivalier. Det forhåndenværende materiale er stort set uordnet; derfor kan der kun undtagelsesvis i teksten gives oplysninger om, hvorfra den enkelte efterretning haves. ¹¹ Foretaget af Elna Møller, indberetning i NM. ¹² Ved restaureringen blev stregmarkeringen hugget op, men den forefandtes forinden. ¹³ Oplyst af J. Vogensen. ¹⁴ Fylden, som fjernedes fra kirken, blev lagt i et jævnt lag på kirkegårdens nordre del. ¹⁵ I Oldenburg kirke i Wagrien (50 km nordøst for Lybæk), der ligesom Starup er meget lavstammet, træffes den samme anbringelse af vinduesåbningerne; kirken, hvis plan virker meget gammeldags, skal være påbegyndt af biskop Wizelin 1149 og indviet 1164; se Haupt II, 57 og samme forfatter: Die ältesten Dome und ihre Anfänge im Bereiche der deutschen Nordmark, 1936, p. 25 ff. ¹⁶ Claudi-Hansen har i indberetningen tegnet en målskitse af sydmurens vestligste vindue i den form, det havde fået efter en romansk ændring, men samtidig angiver han skitse-mæssigt det oprindelige vindues forhold til det ændrede. Lysningsmålet for det oprindelige vindue opgives på et af pastor Petersens måleblade, og de to andre mål kan bestemmes omtrentlig ved at sammenholde andre målebladsoplysninger med et fotografi af nordsidens østligste vindue, der ikke blev ændret; se også det danske menighedsblad fra august 1910 og det tyske fra maj 1911. ¹⁷ Nedrivningen af en tværgående mur kan have fremkaldt den omfattende ødelæggelse af netop det fjerde arkadepar. ¹⁸ Adolf Zeller skrev marts 1912, at man af fundamenterne (store og små kampesten) til sideskibene kunne fastslå »dass sie von Aussenkante Mauerunterlage bis Aussenkante Schiff 2,60 mtr. weit und die Fundamente selbst etwa 90 cm breit waren; Es gibt sich dennoch eine ungefähre Licht-

weite der ehemaligen Seitenschiffe von 2 mtr., welche auf den Wiederherstellungsplänen zu grunde gelegt wurde«; på ændringsforslaget blev sideskibenes indvendige bredde sat op til 2,60 m. I det danske menighedsblad fra april 1914 oplyser præsten da også, at arbejderne lægger grundvolden til sideskibene.¹⁸³ Danmarks runeindskrifter ved Lis Jacobsen og Erik Moltke, 1942, nr. 17.¹⁹ Nogle huljærnsstregere på en nyere bjælke (1840'rne?) blev af pastor Petersen tydet som MDXI.²⁰ Pastor Petersen, i Kunstkalendar 1918—19.²¹ Knoglerne blev sammen med de ved fundamentgravningen afdækkede skeletter begravet i en fællesgrav midt i søndre sideskib, dvs. omtrent på det formodede benhus' plads.²² Amtsvisitatorialsager: diverse udtagne sager etc.²³ Fælles kirkekasse: sager vedr. ombyggn. etc. 1800—96 og visitatorialsager nr. 73. Kirche zu Starup 1821—34.²⁴ Fælles kirkekasse: rgsk. med bilag 1800—47.²⁵ Provstearkiv: sager ang. de enkelte sogne etc. 1729—1918 samt note 8.²⁶ Præsten skriver i det danske kirkeblad juni 1912: »Det af Hr. Dr. Zeller udarbejdede Projekt har forresten ikke fundet vort Bifald. Hverken Sideskibenes eller Vinduernes Form, ikke Loftet, ikke Vaabenhusets Forandring til en mørk Gang, ikke den 4 Meter dybe Fyringskjælder og allermindst hans tvende Nødtøftighedsindretninger i Vestenden af Sideskibene kan godkendes. Hr. Professor Haupt er af samme Mening.«²⁷ En smalt farve af askebrændt kobber blandet med pulveriseret grønt og blåt glas. Om fundet henvises iøvrigt til Provstearkivet: sager ang. de enkelte sogne etc. 1729—1918.²⁸ Provstearkiv: sager ang. de enkelte sogne etc. 1729—1918.²⁹ Se note 28 under årene 1910 og 1916.³⁰ Det danske menighedsblad, oktober 1915.³¹ Inventarium 1748 opført bagest i rgsk.³² Akten II 13 a. der Kirchengemeinde Starup betreffend die kirchlichen Abgaben, Reallasten u. Gebühren.³³ Akten II 13 a. der Kirchengemeinde Starup u. Grarup betreffend das Kircheninventar.³⁴ Se note 33. — Barsel- og ligtøj omtales ligeledes under præstens accidentia 1763 (præstearkiv: sager til aktfortegnelsen 1892).³⁵ Det danske menighedsblad jan. 1915.³⁶ O. H. Mollers Saml. i Schleswig-holsteinische Landesarchiv.³⁷ Det danske menighedsblad juni 1914.³⁸ Akten II 9 a 1. Restauration der Kirche zu Starup.³⁹ Abildgaards dagbog p. 120. Notebog XI p. 43 f. i NM.⁴⁰ Kontrakt 1832 (præstearkiv: sager til aktfortegnelsen 1892), leveret 1834 (Jensen: Statistik p. 166).⁴¹ Visitatorialsager nr. 73. 1821—43.⁴² Kirkeskibet skal være nedtaget o. 1885, Henning Henningsen: Kirkeskibe p. 154.⁴³ Akten II 9 a 1 der Kirchengemeinde Starup betreffend die Kirche.⁴⁴ Det danske menighedsblad, maj 1914.⁴⁵ VII, 142.⁴⁶ 1914 indmuredes de gravsten, der tidligere havde ligget i våbenhusets gulv, i sideskibsmurene; skriften fornyedes (det danske menighedsblad, maj 1914.).⁴⁷ Det danske menighedsblad, marts 1907.